

**Установа адукацыі
“БРЭСЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ А.С. ПУШКІНА”**

Кафедра гісторыі беларускай мовы і дыялекталогіі

Вучэбна-метадычны комплекс у 2-х частках

КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

Частка I

для студэнтаў педагагічных спецыяльнасцяў універсітэта

БРЭСТ 2012

УДК 811.161.3+80
ББК 81.2-5 (Бел)

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам
установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна”*

Складальнікі:
Т.А. Кісель, С.С. Клундук, Н.Р. Якубук

Рэцэнзент
кандыдат філалагічных навук дацэнт
Л.А. Гадуйка

Культура маўлення. Частка I: вучэб.-метадыч. комплекс / склад. Т.А. Кісель, С.С. Клундук, Н.Р. Якубук ; Брэсцк. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гіст. беларус. мовы і дыялект. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2011. – 103 с.

Вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай па курсе “Культура маўлення” і прызначаецца студэнтам педагагічных спецыяльнасцяў дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі.

У першай частцы вучэбна-метадычнага комплексу акрэсліваецца змест курса, падаецца лекцыйны матэрыял, а таксама называюцца кантрольныя пытанні, прапануецца спіс літаратуры, які дапаможа студэнтам арыентавацца ў крыніцах інфармацыі па прадмеце.

У другой частцы падаюцца тэмы практычных заняткаў. Па кожнай тэме прапануюцца пытанні для самаправеркі і практычныя заданні, выкананне якіх дапаможа студэнтам замацаваць на канкрэтным моўным матэрыяле тэарэтычныя веды, удасканаліць навыкі вуснага і пісьмовага маўлення. Таксама даюцца тэмы рэфератаў і заданні для самастойнай працы.

Прапанаваны дапаможнік можа стаць добрым дарадчыкам і выкладчыкам, і студэнтам (можа быць выкарыстаны на лекцыйных і семінарскіх занятках, пры стварэнні гурткоў, пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў, пры падрыхтоўцы мерапрыемстваў па названай праблеме).

**УДК 811.161.3+80
ББК 81.2-5 (Бел)**

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ.....	4
ПРАГРАМА КУРСА.....	7
ЛЕКЦЫЙНЫ МАТЭРЫЯЛ.....	11
УВОДЗІНЫ.....	11
З ГІСТОРЫІ РАЗВІЦЦЯ КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ.....	15
ПРАВІЛЬНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ.....	19
Арфаэпічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	20
Акцэнтнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	24
Словаўтваральнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	27
Марфалагічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	31
Сінтаксічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	45
Лексічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.....	50
ДАКЛАДНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ.....	566
ЛАГІЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ.....	58
ДАРЭЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ.....	63
РАЗНАСТАЙНАСЦЬ (БАГАЦЦЕ) МАЎЛЕННЯ.....	67
ВЫПРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ.....	69
ЧЫСЦІНЯ МАЎЛЕННЯ.....	73
СЦІСЛАСЦЬ (ЛАКАНІЧНАСЦЬ) МАЎЛЕННЯ.....	79
МІЛАГУЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ.....	80
МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІНАЎ.....	84
КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ КУРСА.....	97
СПІС ЛІТАРАТУРЫ.....	99

УВОДЗІНЫ

Культура маўлення – адна з навучальных дысцыплін, засваенне якой неабходна для плённай працы адукаванага чалавека, незалежна ад яго спецыяльнасці, віду і роду дзейнасці. Пытанні моўнай культуры ніколі не здымаліся з парадку дня ў нашай краіне, толькі ў розныя перыяды развіцця грамадства выступалі ў розных аспектах. У наш час узрасла роля мовы як сродку зносінаў паміж людзьмі, як найважнейшага элемента нацыянальнай культуры. Таму натуральна, што праблемы культуры мовы і маўлення набылі вялікае значэнне ў развіцці грамадства. Павышэнне моўнай культуры з’яўляецца неад’емнай часткай агульнай культуры чалавека.

Асноўная мэта дысцыпліны – даць студэнтам неабходную сістэму ведаў па маўленчай культуры, паколькі культура маўлення – гэта найперш валоданне нормамаі вуснай і пісьмовай форм літаратурнай мовы (правіламі вымаўлення, пастаноўкі націску, словаўтварэння і словаўжывання, граматыкі і інш), а таксама ўменне выкарыстоўваць разнастайныя сродкі ў адпаведнасці з мэтамі і зместам зносінаў.

Змест курса “Культура маўлення” вызначаецца яго **задачами**:

- спрыяць паглыбленаму асэнсаванню і замацаванню сучасных літаратурных нормаў;
- развіваць навыкі карыстання моваю, набытыя падчас вывучэння іншых дысцыплінаў;
- навучыць ацэньваць моўныя сродкі і мэтазгодна выкарыстоўваць іх у залежнасці ад зместу выказвання, мэты, сітуацыі і сферы зносінаў;
- развіваць моўнае чуццё;
- выпрацоўваць моўны густ;
- удасканалваць навыкі свабоднага, актыўнага, творчага валодання мовай і яе багаццем;
- развіваць уменні карыстацца беларускай мовай;
- садзейнічаць павышэнню моўнай культуры наогул;
- выходзіць пачуццё адказнасці за стан беларускай мовы на сучасным этапе яе развіцця.

Студэнты павінны **ведаць**:

- літаратурныя нормы вуснай і пісьмовай форм сучаснай беларускай мовы;
- сутнасць камунікацыйных якасцяў культуры маўлення;
- асноўныя ўмовы стварэння камунікацыйных якасцяў культуры маўлення.

Студэнты павінны ўмець:

- ацэньваць моўныя сродкі і мэтазгодна выкарыстоўваць іх у залежнасці ад зместу выказвання, мэты, сітуацыі і сферы зносінаў;
- адрозніваць камунікацыйныя якасці культуры маўлення і вызначаць іх асаблівасці;
- праводзіць супастаўляльны аналіз выкарыстання моўных сродкаў у розных моўных сістэмах;
- правільна карыстацца беларускай мовай.

Задачы курса прадугледжваюць цесную сувязь тэорыі і практыкі. Практычныя заняткі па курсе маюць на мэце глыбокае засваенне тэарэтычнага матэрыялу. На занятках мэтазгодна праводзіць супастаўляльны аналіз фактаў беларускай і рускай, беларускай і ўкраінскай, беларускай і польскай моў на самых розных узроўнях. Асаблівая ўвага павінна быць звернута на практыку набыцця студэнтамі навыкаў публічных выступленняў, а таксама выканання творчых заданняў розных накірункаў.

Курс “Культура маўлення” не з’яўляецца пачатковым: на філалагічным факультэце яму папярэднічае курс “Сучаснай беларускай літаратурнай мовы”, на нефілалагічных – “Беларуская мова. Прафесійная лексіка”. Да таго ж з рознымі моўнымі і маўленчымі фактамі будучыя філолагі, фізікі, матэматыкі, географы, гісторыкі знаёмяцца і падчас выкладання іншых прадметаў. Таму курс “Культура маўлення” павінен дапамагчы студэнтам правільна, свабодна, актыўна і творча выкарыстоўваць моўныя сродкі, максімальна павысіць моўную культуру. Гэтаму якраз і будзе спрыяць падрыхтаваны вучэбна-метадычны комплекс “Культура маўлення”, арыентаваны на студэнтаў розных факультэтаў педагагічных спецыяльнасцяў. Вучэбна-метадычны комплекс распрацаваны ў адпаведнасці з тыпавай вучэбнай праграмай для педспецыяльнасцяў філалагічнага факультэта (“Культура маўлення”, зацв. МА РБ 26.02.2011 г., рэг. № ТД-А.387/тып.) і базавай вучэбнай праграмай для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцяў (“Культура маўлення”, зацв. УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна 31.01.2008 г., рэг. № ТД-1287/баз.) і прызначаецца студэнтам дзённай і завочнай форм навування.

У першай частцы вучэбна-метадычнага комплексу акрэсліваецца змест курса, падаецца лекцыйны матэрыял, а таксама называюцца кантрольныя пытанні, прапануецца спіс літаратуры, які дапаможа студэнтам арыентавацца ў крыніцах інфармацыі па прадмеце.

У другой частцы падаюцца тэмы практычных заняткаў. Па кожнай тэме прапануюцца пытанні для самаправеркі і практычныя заданні,

выкананне якіх дапаможа студэнтам замацаваць на канкрэтным моўным матэрыяле тэарэтычныя веды, удасканаліць навыкі вуснага і пісьмовага маўлення. Таксама даюцца тэмы рэфератаў і заданні для самастойнай працы.

Асноўнымі крыніцамі для даведніка паслужылі матэрыялы дапаможнікаў Т.І. Тамашэвіча “Культура і тэхніка маўлення” (Гродна, 2003), А.М. Воінавай “Асновы культуры мовы і стылістыкі” (Гомель, 2002), П. Сцяцко “Культура мовы” (Мінск, 2002), М. Абабуркі “Культура беларускай мовы” (Мінск, 1994), С.С. Клундук, Н.Р. Якубук “Беларуская мова. Тэматычны трэнінг” (Брэст, 2009), С.С. Клундук, Н.Р. Якубук “Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні” (Мінск, 2010), Л.В. Леванцэвіч “Беларуская мова: 27 урокаў з рэпетытарам: дапаможнік для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання” (Мінск, 2010).

Прапанаваны дапаможнік стане добрым дарадчыкам і студэнтам, і выкладчыкам, паколькі можа быць выкарыстаны на лекцыйных і семінарскіх занятках, пры стварэнні гурткоў, пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў, пры падрыхтоўцы мерапрыемстваў па названай праблеме.

ПРАГРАМА КУРСА

УВОДЗІНЫ

Культура маўлення – аснова агульнай культуры чалавека. Мэты і задачы курса. Паняцце ‘культура мовы’ і паняцце ‘культура маўлення’. Сувязь курса з іншымі дысцыплінамі (лінгвістычнымі і сумежнымі). Культура маўлення – сістэма камунікацыйных якасцяў мовы і маўлення.

З ГІСТОРЫІ РАЗВІЦЦА КУЛЬТУРЫ МОВЫ І МАЎЛЕННЯ

Красамоўства ў Ст. Рыме і Грэцыі (Дэмасфен, Цыцэрон, Сакрат і інш.). Распрацоўка пытанняў культуры мовы і маўлення на Беларусі (К.Тураўскі, Ф. Скарына, М. Гусоўскі, В. Цяпінскі). Роля прамоўніцтва С. Буднага і М. Смятрыцкага ў развіцці агульнай моўнай культуры. А. Філіповіч, С. Зізаній, Л. Карповіч і культура мовы. Беларускія пісьменнікі пра моўную культуру (20 – 21 стст.).

ПРАВІЛЬНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Правільнасць – цэнтральная камунікацыйная якасць культуры маўлення. Норма як аб’ект вывучэння правільнасці. Норма і яе кадыфікацыя. Разнавіднасці нормаў. Гістарычная зменлівасць і рухомасць моўных нормаў. Варыянтнасць нормаў у беларускай мове. Прычыны ўзнікнення моўных памылак і іх разнавіднасці.

Арфаэпічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Адхіленні ад нормаў у вуснай мове. Тыповыя памылкі ў звязным маўленні і іх класіфікацыя. Вымаўленне галосных. Патрабаванні да вымаўлення зычных і спалучэнняў зычных. Вымаўленне некаторых граматычных формаў.

Акцэнтнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Характарыстыка беларускага слоўнага націску і націску ў іншых мовах. Праблема акцэнтнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Аб'ектыўныя прычыны адхіленняў ад акцэнтных нормаў. Націскная варыянтнасць у сучаснай беларускай мове.

***Словаўтваральнае нармаванне ў сучаснай беларускай
літаратурнай мове***

Актуальнасць праблемы словаўтваральнай нормы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Асноўныя парушэнні ў словаўтварэнні і іх прычыны. Уплыў роднасных моў на беларускае словаўтваральнае нармаванне. Прадуктыўныя словаўтваральныя мадэлі ў літаратурнай мове. Словаўтваральная варыянтнасць.

***Марфалагічнае нармаванне ў сучаснай беларускай
літаратурнай мове***

Марфалагічнае нармаванне ў сітуацыі білінгвізму. Гістарычная рухомасць марфалагічнай нормы. Нарматыўнае формаўтварэнне розных часцін мовы. Прычыны ваганняў катэгорый граматычнага роду, ліку, склону.

***Сінтаксічнае нармаванне ў сучаснай беларускай
літаратурнай мове***

Сінтаксічнае нармаванне і прычыны парушэнняў. Сінтаксічныя варыянты і літаратурная норма. Будова беларускіх і рускіх канструкцый. Тыповыя адступленні ад сінтаксічных нормаў пры дапасаванні і кіраванні.

***Лексічнае нармаванне ў сучаснай беларускай
літаратурнай мове***

Патрабаванні і крытэрыі вызначэння лексічнай нормы. Крыніцы кадыфікацыі лексічнай нормы. Лексічная варыянтнасць. Паняцце фразеалагічнай нормы.

ДАКЛАДНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Дакладнасць – лексіка-семантычная правільнасць мовы і маўлення. Умовы рэалізацыі дакладнасці. Тыповыя памылкі, звязаныя з недакладным словаўжываннем. Культура мовы і тэрміналогія. Культура мовы і слоўнікі.

ЛАГІЧНАСЦЬ І ДАРЭЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Лагічнасць мовы і маўлення як іх адпаведнасць законам логікі, правілам стройнай сінтаксічнай арганізацыі, строгага члянэння, завершанасці думкі ў яе паслядоўным выкладзе. Тыпы лагічных памылак. Дарэчнасць мовы і маўлення як іх адпаведнасць сітуацыі. Залежнасць дарэчнасці мовы і маўлення ад агульнай моўнай і ўнутранай культуры чалавека.

РАЗНАСТАЙНАСЦЬ (БАГАЦЦЕ) І ВЫРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Паняцці ‘разнастайнасць мовы і маўлення’ і ‘выразнасць мовы і маўлення’: агульнае і адрознае. Сродкі (моўныя і пазамоўныя) забеспячэння разнастайнасці маўлення. Нераўнамернасць моўнага багацця стыляў. Выразнасць як сукупнасць асаблівасцей, якія ўздзейнічаюць на слухача або чытача. Сродкі стварэння выразнасці і вобразнасці.

ЧЫСЦІНЯ МАЎЛЕННЯ

Сувязь чысціні мовы і маўлення з іншымі камунікацыйнымі якасцямі мовы і маўлення. Асноўныя парушэнні чысціні мовы і маўлення ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Праблема ўплыву суседніх моў. Беспадстаўнасць выкарыстання пазычанняў.

СЦІСЛАСЦЬ (ЛАКАНІЧНАСЦЬ) МАЎЛЕННЯ

Сцісласць – моўная эканомія. Прыёмы стварэння сцісласці. Сцісласць і функцыянальныя стылі мовы. Сувязь сцісласці з іншымі камунікацыйнымі якасцямі культуры маўлення.

МІЛАГУЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Мілагучнасць як камунікацыйная якасць культуры маўлення. Мілагучнасць і эстэтычная функцыя мовы. Распрацоўка праблемы мілагучнасці беларускай мовы. Парушэнне мілагучнасці і ўмовы забеспячэння мілагучнасці (фанетычныя заканамернасці, марфалагічныя і сінтаксічныя з’явы і інш.).

МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІНАЎ

Сувязь і адрозненне маўленчага этыкету і культуры маўлення. Формулы ветлівасці і іх роля. Тыпы маўленчых адзінак этыкету (прывітанне, прадстаўленне, зварот, падзяка, развітанне, прабачэнне, перапрошванне, перасцярога, прапанова, запрашэнне, абяцанне, зычэнне, парада, просьба, віншаванне, спачуванне, спагада, абяцанне, ухваленне, адабрэнне, камплімент, згода, адмова) і формулы іх праяўлення. Прывітанне, развітанне, зварот – самыя важныя маўленчыя адзінкі. “Ты” ці “вы”? Маўленчы этыкет і культура зносінаў беларусаў і прадстаўнікоў іншых народаў.

ЛЕКЦЫЙНЫ МАТЭРЫЯЛ

УВОДЗІНЫ

Кожны чалавек, у адрозненне ад іншых жывых істот, здольны ажыццяўляць маўленчую дзейнасць – чытаць, пісаць, разважаць, слухаць, размаўляць, г.зн. успрымаць, пераапрацоўваць, перадаваць рознага кшталту інфармацыю. Магчымасць уступаць у зносіны з падобнымі да сябе – адно з найвялікшых багаццяў чалавецтва. Для чалавека стасункі вельмі патрэбныя. Яны даюць галоўнае: паўнату пачуццяў, душэўны камфорт, новыя веды і адчуванне сваёй сацыяльнай паўнаважнасці. Чалавеку прыемна адчуваць сваю значнасць, бачыць, што ён не адзінока, што ім цікавяцца, да яго прыслухоўваюцца, яго цэняць.

Праз мову – аснову маўленчай дзейнасці – выяўляюцца здольнасці, вопыт, светапогляд, эрудыцыя, унутраны свет чалавека. Добра, калі індывід шмат ведае, валодае багатым лексічным запасам. Толькі трэба ўмець выбраць, што і калі сказаць, умець абмежаваць прадмет гутаркі, каб весці яе ў патрэбным кірунку. Нездарма ў народзе бытуюць такія прымаўкі: усё знай, ды не ўсё бай; многа ведай, ды мала гавары; трэба знаць, што сказаць; у добрую часіну сказаць, а ў ліхую памаўчаць. З гэтага вынікае, што многія праблемы ў жыцці чалавека могуць узнікаць з прычыны непрыгожага маўлення, няўмелага абыходжання з мовай. Таму ў структуры агульнай культуры чалавека важнае месца займае маўленчая культура – уменне правільна ўжыць у пэўнай сітуацыі патрэбнае слова. Чым вышэйшы ўзровень культуры чалавека, тым больш высокая культура маўленчых паводзінаў. Аднак, каб гаварыць пра славесную культуру, найперш неабходна валодаць моваю, паколькі мова ў шырокім значэнні ва ўсіх сваіх формах і праявах цесна звязана з культурай, з'яўляецца яе неад'емнай часткай. Мова – гэта сродак зносінаў паміж людзьмі на ўсёй тэрыторыі бытавання пэўнай нацыі ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, і прыкметная адзнака нацыянальнай прыналежнасці чалавека, і сродак агульнанацыянальнай культуры. Мова – разнастайны і надзвычай тонкі сродак уздзеяння. У ёй увасобілася гісторыя культуры народа, яго высокая маральнасць. Між тым тое, што ў іншых народаў адбываецца само сабою, як нешта звыклае і зразумелае, у беларусаў стала праблемай. Асабліва вострая гэта праблема ў сучасных умовах, калі беларуская мова зноў перажывае перыяд, з аднаго боку, змешвання з рускай, з другога, перыяд вяртання страчаных слоў, форм і зваротаў. Зразумела, што ў такі час важна не згубіцца, паколькі культурны чалавек – нацыянальна свядомы чалавек, а валоданне роднай мовай – асноўны паказчык культуры чалавека.

Такім чынам, фарміраванне нацыянальнай свядомасці немагчыма без высокай культуры мыслення. А яно, як вядома, непарыўна звязана з мовай – самым універсальным сродкам чалавечых зносінаў, сродкам камунікацыі, перадачы інфармацыі, волевыяўлення, эстэтычнага ўздзеяння і пад.

Культура маўлення – сістэма камунікацыйных якасцяў. У навуковай літаратуры выкарыстоўваюцца паняцці “культура мовы” і “культура маўлення”. Часам значэнні гэтых тэрмінаў не адрозніваюць, а гэта няправільна.

Мова і маўленне – паняцці ўзаемазвязаныя ў тым сэнсе, што мова як сістэма знакаў выяўляецца ў працэсе маўленчай дзейнасці. Адсюль зразумела, што мова – сістэма адзінак (гукаў, марфемаў, слоў, словазлучэнняў, сказаў), а маўленне – арганізаваны па законах мовы працэс выкарыстання моўных адзінак з мэтай выражэння пэўнага зместу. Інакш кажучы, маўленне – рэалізацыя камунікацыйных патрэб чалавека пры дапамозе знакаў моўнай сістэмы. Значыць, маўленне, як правіла, індывідуальнае, а мова – з’ява грамадская, сацыяльна-гістарычная. Маўленне заўсёды папярэднічае мове. Таму тэрміны “культура мовы” і “культура маўлення” таксама не тоесныя. Культура мовы – ступень развітасці і багацця той ці іншай мовы, адточанасць яе семантыкі, яе марфалогіі і сінтаксісу. Тады як тэрмін “культура маўлення” ў лінгвістыцы найчасцей выкарыстоўваецца ў трох значэннях:

- галіна лінгвістыкі, якая вывучае сістэму камунікацыйных якасцяў маўлення;
- сістэма камунікацыйных якасцяў, уласцівасцяў маўлення, такіх, як правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, выразнасць, багацце (разнастайнасць), дарэчнасць, сцісласць (лаканічнасць), чысціня, мілагучнасць;
- сістэма ведаў, уменняў і навыкаў, якія забяспечваюць узорнае валоданне мовай пэўнай асобы ў працэсе камунікацыі.

На аснове суадносін “мова – маўленне” вылучаюцца і характарызуюцца наступныя камунікацыйныя паказчыкі (якасці):

- *правільнасць* – адпаведнасць нормам літаратурнай мовы;
- *чысціня* – адсутнасць у маўленні нелітаратурных слоў і выразаў;
- *багацце* – выкарыстанне разнастайных моўных сродкаў.

Маўленне непарыўна звязана з мысленнем чалавека, паколькі думка фарміруецца і выражаецца пры дапамозе мовы. Мысленне – гэта працэс адлюстравання рэчаіснасці ў формах паняццяў, суджэнняў, вывадаў. Суаднесенасць “маўленне – мысленне” абумоўлівае наяўнасць наступных камунікацыйных паказчыкаў:

- *дакладнасць* – строгая адпаведнасць значэнняў слоў і іх спалучэнняў зместу і аб’ёму выражаных паняццяў;
- *лагічнасць* – адпаведнасць значэнняў слоў, словазлучэнняў і сказаў законам логікі і мыслення;
- *даступнасць* – зразумеласць тэксту выказвання для адрасата.

Маўленне таксама цесна звязана са свядомасцю чалавека. Свядомасць – гэта адлюстраванне рэчаіснасці ў любых формах – адчуваннях, уяўленнях, эмоцыях, эстэтычных пачуццях і пад. Як вядома, у маўленні выражаюцца і на аснове маўлення фарміруюцца не толькі думкі, але і пачуцці, эмацыйныя і эстэтычныя перажыванні чалавека. На аснове суаднесенасці “маўленне – свядомасць” вызначаюцца такія камунікацыйныя якасці, як:

- *выразнасць* – уздзеянне маўлення не толькі на розум, а і на эмацыйны стан чалавека, абуджэнне ўвагі і цікавасці адрасата;
- *вобразнасць* – наяўнасць у маўленні сродкаў, якія фарміруюць прадметна-пачуццёвыя ўяўленні пра рэчаіснасць;
- *дарэчнасць* – адпаведнасць выказвання мэце і сферы ўжывання і актывізацыя разумовай дзейнасці адрасата.

Такім чынам, культура маўлення прадугледжвае ўсебаковае, поўнае веданне рэальнай сістэмы мовы ў яе гістарычным развіцці, валоданне формамі і стылямі сучаснай літаратурнай мовы ў адпаведнасці з мэтамі і задачамі зносінаў.

Сучасная канцэпцыя культуры маўлення. Сучасны падыход да праблем маўленчай культуры ўлічвае шырокі спектр пытанняў, звязаных з функцыянаваннем і эвалюцыяй беларускай мовы і яе нормаў у структуры мовы нацыі, узрастаннем сацыяльнай і літаратурна-эстэтычнай ролі мовы ў сённяшнім жыцці народа. Практычныя і тэарэтычныя задачы маўленчай культуры носьбітаў беларускай мовы сталі актуальнымі задачамі развіцця лінгвістыкі. Таму ў сучаснай тэарэтычнай канцэпцыі культуры маўлення вылучаюць тры аспекты:

1. Нарматыўны аспект, задачай якога з’яўляецца ахова літаратурнай мовы і яе нормаў.
2. Камунікацыйна-прагматычны аспект прадугледжвае выбар моўных сродкаў дзеля максімальнай эфектыўнасці ў камунікацыі, а таксама валоданне камунікацыйнымі якасцямі маўлення.
3. Этычны аспект, мэтай якога з’яўляецца веданне асаблівасцяў маўленчага этыкету і культуры зносінаў і ўмелае выкарыстанне маўленчаэтыкетных правілаў у самых розных сітуацыях.

Такім чынам, *культура маўлення ўяўляе сабой такі выбар і такую арганізацыю моўных сродкаў, якія ў пэўнай сітуацыі стасункаў пры*

захаванні сучасных моўных нормаў і этыкі зносінаў дазваляюць забяспечыць найбольшы эфект у дасягненні камунікацыйных задач.

Сувязь “Культуры маўлення” з іншымі дысцыплінамі. Асноўным аб’ектам культуры маўлення з’яўляецца правільнае, дакладнае, лагічнае, чыстае, дарэчнае, выразнае, разнастайнае і мілагучнае маўленне. Таму культура маўлення бяспрэчна грунтуецца на нормах сучаснай беларускай літаратурнай мовы і цесна звязана з усімі раздзеламі лінгвістыкі: фанетыкай, арфаэпіяй, графікай, арфаграфіяй, лексікай, фразеалогіяй, марфалогіяй, сінтаксісам, стылістыкай, рыторыкай, дыялекталогіяй, методыкай выкладання мовы. Разуменне пэўных моўных з’яў праяўляецца праз гістарычную граматыку і гісторыю беларускай мовы. Культура маўлення мае таксама непасрэдныя сувязі з літаратурай, напрыклад, курс выразнага чытання дапамагае авалодаць прамоўніцкім майстэрствам.

Існуе пэўная сувязь і з нефілалагічнымі навукамі, у першую чаргу з логікай і псіхалогіяй. Логіка дапамагае асэнсаваць паняцці, з якімі суадносяцца словы, вызначае ступень адпаведнасці семантыкі слова таму паняццю, якое абазначаецца гэтым словам. Без удзелу логікі не могуць быць ацэнены такія камунікацыйныя якасці маўлення, як дакладнасць і лагічнасць. Псіхалогія садзейнічае правільнаму вызначэнню таго, як чалавек успрымае пэўныя моўныя сродкі, якія словы ў канкрэтнай сітуацыі аказваюцца дарэчнымі, а якія – не. Псіхалогія павінна даць рэкамендацыі, як трэба будаваць маўленне, каб яно было добрым па выніках, а нашы маўленчыя паводзіны аптымальнымі ў любых умовах зносінаў. Маўленчая культура звязана і з веданнем гісторыі народа, географіі краіны.

3 ГІСТОРЫІ РАЗВІЦЦЯ КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ

Культура – гэта духоўны змест чалавечага жыцця, сацыяльнай арганізацыі і пазнання. Галоўная састаўная частка культуры – мова, якая ўзнікае з настойлівых патрэб грамадства. У моўных сродках замацоўваецца каласальная праца чалавецтва ў пазнанні свету. Надзвычай важную ролю адыгрывае мова ў духоўным жыцці народа, выхаванні нацыянальнай самасвядомасці і годнасці беларусаў. Пытанні маўленчай культуры ніколі не здымаліся з парадку дня, толькі ў розныя перыяды развіцця беларускай мовы выступалі ў розных аспектах.

Між тым карані айчынай культуры маўлення, ці красамоўства (красамоўства – здольнасць чалавека гаварыць яскрава, прыгожа, змястоўна; здольнасць словам уплываць на іншых людзей; здольнасць свабодна выкладаць на паперы свае думкі, назіранні, перакананні і ацэнкі; здольнасць слухаць і чуць суразмоўніка), ідуць ад антычнай рытарычнай класікі, у якой распрацоўвалася навука аб стылях. Старажытнымі аратарамі (Арыстоцель, Дыянісій, Дэмасфен, Платон, Сакрат, Тэафраст, Цыцэрон) былі выпрацаваны некаторыя якасці добрага маўлення. Цыцэрон гаварыў, што маўленне павінна быць чыстым і ясным, Арыстоцель – ясным і правільным, Дыянісій – чыстым, сціслым і наглядным. Самым жа істотным для фарміравання ўсходнеславянскай маўленчай культуры лічыцца дыялог Платона “Федр”. У ім падаецца азначэнне красамоўства і як своеасаблівай дзейнасці, і як прадмета вывучэння, прадстаўлены ўзоры прамой і іх аналіз, вызначаны асновы эстэтыкі маўлення і асновы вучэння пра маўленчую сітуацыю.

Аратарскае мастацтва прайшло вялікі гістарычны шлях. На Беларусі як аратар праславіўся Кірыла Тураўскі, словы якога сведчаць пра высокую культуру красамоўства ў 12 ст., пра сувязь з антычнымі і візантыйскімі традыцыямі.

У першай палове 15 ст. вядомасць набылі словы Цамблака, а ў 16 ст. – палемічна-рэлігійныя жанры аратарскага майстэрства (Л. Карповіч, М. Смятрыцкі, С. Полацкі, Л. Сапега). У канцы 16 – пач. 17 стст. пачынаюць з’яўляцца кнігі на беларускай мове. У адрозненне ад ранейшых рукапісаў яны давалі магчымасць шырока абменьвацца думкамі, спрыялі пашырэнню асветы ў народзе, развіццю культуры маўлення, бо кнігадрукаванне ў значнай ступені садзейнічала далейшай нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Вядомы асветнік Пятроўскай эпохі Ф. Пракаповіч у працах “Аб паэтычным мастацтве” і “Аб мастацтве рыторыкі” прыстасоўвае антычныя і сярэдневяковыя традыцыі да развіцця свецкай

літаратуры. На той час асабліва важна было аддзяліць апрацаваную літаратурную мову ад нелітаратурнага, “вульгарнага” маўлення.

Пытанніямі маўленчай культуры, яе пашырэння сярод народных мас займаліся вучоныя-асветнікі Ф. Скарына, В. Цяпінскі, А. Філіповіч, Л. Зізаній і інш. У 17 і 18 стст. форма прамовы надавалася сатырычным і гумарыстычным творам: “Прамова Мялешкі” і “Прамова Русіна”. Найбольш вядомая праца па рыторыцы – “Рыторыка” Макарыя, напісаная ў 1617–1619 гг.

У 19 ст. традыцыя развіцця культуры маўлення працягвалася В.Д. Марцінкевічам (“Віншаванні войта Навума”), Ф. Багушэвічам (“Праўда”). Найбольш выразна магчымасці аратарскага звароту да народа раскрываюцца ў публіцыстычных маналогах К. Каліноўскага. У 20–30 гг. 20 ст. выдатнымі аратарамі былі Б. Тарашкевіч, М. Галадзед, А. Чарвякоў.

На пачатку 20 ст. ажывілася беларускае кнігадрукаванне і ў сувязі з гэтым актывізавалася праца па нармалізацыі беларускай мовы. На старонках тагачаснай прэсы, асабліва газеты “Наша ніва”, закранаюцца праблемы практычнага развіцця і ўдасканалення беларускай літаратурнай мовы, абмяркоўваюцца пытанні ўпарадкавання беларускага правапісу, граматыкі, словаўжывання, правамернасці выкарыстання пэўных слоў і зваротаў у творчасці тагачасных беларускіх пісьменнікаў.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі на праблемы нармалізацыі нацыянальных моў была звернута асабліва пільная ўвага мовазнаўцаў. У 1918 г. адначасова з рознымі беларускімі падручнікамі, букварамі, чытанкамі, слоўнікамі выходзіць пяць граматык беларускай мовы, сярод якіх найбольш аўтарытэтай па праву лічыцца “Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча, у якой аўтар здолеў даволі правільна вызначыць граматычныя рысы беларускай мовы і сфармуляваць яе правапіс.

У 1921 г. была створана Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія, якая павінна была выпрацаваць тэрміны па ўсіх галінах навукі. За пяць гадоў камісія падрыхтавала і выдала больш за 30 тэрміналагічных зборнікаў. Гэта быў перыяд інтэнсіўнай выпрацоўкі літаратурнай нормы, адраджэння беларускай мовы ва ўсіх сферах зносінаў як мовы дзяржаўнай.

У 20–30 гг. па сутнасці ўпершыню ў беларускай лінгвістыцы з’явіліся распрацоўкі па культуры беларускай літаратурнай мовы: артыкулы П. Бузука, М. Бардон, К. Вашыны, У. Дубоўкі, Хв. Шынклера і інш. у часопісах “Узвышша”, “Маладняк”, у якіх вялася гаворка пра чысціню мовы, неабходнасць барацьбы супраць засмечвання яе архаізмамі і дыялектызмамі, давалася ацэнка канкрэтным словаўжыванням, гаварылася пра спецыфіку мовы мастацкіх твораў.

Вялікая роля ў развіцці моўнай культуры належыць пісьменнікам Я. Коласу, Я. Купалу, К. Чорнаму, К. Крапіве, М. Лужаніну, якія паклалі

пачатак даследаванню індывідуальнага стылю пісьменніка, стылістыкі мастацкага і публіцыстычнага слова. Шматлікія пытанні культуры мовы і стылістыкі яшчэ чакалі сваіх даследчыкаў.

У пасляваенны час у друку з'яўляюцца артыкулы па самых разнастайных мовазнаўчых праблемах (выкарыстанне ў сучаснай мове выяўленчых сродкаў, папаўненне моўнага запасу за кошт архаізмаў, дыялектызмаў, парушэнне сінтаксічных нормаў, нармалізацыя спосабаў словаўтварэння і інш.). З канца 50-х гадоў пачынаюць актыўна даследавацца праблемы стылістыкі. Так, кніга М.Я. Цікоцкага “Некаторыя выпадкі стылістычнага выкарыстання сінтаксічных сродкаў беларускай мовы” (1958) з'явілася першай сур'ёзнай працай па стылістыцы, а дзве часткі “Практычнай стылістыкі беларускай мовы” (1962 і 1965 гг.) сталі добрым дапаможнікам для студэнтаў.

У 60-я гады з'яўляюцца працы Ф. Янкоўскага, сярод якіх “Пытанні культуры мовы” (1961) – першае навукова-папулярнае выданне, прысвечанае аналізу моўных з'яў у плане іх выкарыстання ў маўленні. Своеасаблівым дапаможнікам для выкладчыкаў і студэнтаў стала кніга “Сучасная беларуская мова: Пытанні культуры мовы” (1973), выдадзеная калектывам супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР. У ёй падрабязна апісаны нормы беларускага літаратурнага вымаўлення (А.І. Падлужны), ахарактарызаваны найбольш тыповыя выпадкі няўстойлівага націску ў пачатковых формах слоў, сфармуляваны нормы націску ў назоўніках і дзеясловах (М.В. Бірыла), выяўлены парушэнні нормаў у выкарыстанні склонавых канчаткаў назоўнікаў, вызначана тэндэнцыя развіцця некаторых склонавых формаў і іх суадноснасць з гутарковай мовай, дадзены рэкамендацыі адносна выкарыстання асобных канчаткаў і формаў (Г.У. Арашонкава). У гэтым выданні атрымала належнае асвятленне праблема скланення геаграфічных назваў (В.П. Лемцюгова), падрабязна апісаны некаторыя сінтаксічныя нормы шляхам аналізу кантамінаваных словазлучэнняў (А.Я. Міхневіч), прааналізаваны выпадкі ўжывання іменнага выказніка (Г.В. Кузьмянкова), выкарыстання асобных слоў і словазлучэнняў (А.А. Каўрус).

Праблемы стылістыкі і культуры маўлення паступова займаюць важнае месца ў сістэме падрыхтоўкі філалагічных кадраў. Узнікла патрэба мець такі дапаможнік па стылістыцы, у якім бы знайшлі адлюстраванне адпаведныя ёй найважнейшыя здабыткі лінгвістыкі. Такі дапаможнік для студэнтаў факультэта журналістыкі і філалагічных факультэтаў ВДУ быў выдадзены М.Я. Цікоцкім у 1976 г. пад назваю “Стылістыка беларускай мовы”. У 1980 г. выйшаў дапаможнік для настаўнікаў А.А. Каўруса “Стылістыка беларускай мовы” (2-е выданне – у 1988 г.), у якім

сумяшчаецца вырашэнне задач функцыянальнай і практычнай стылістыкі, і пазней “Стылістыка беларускай мовы” А.К. Юрэвіча (1984).

Першым у рэспубліцы дапаможнікам па лінгвістычным аналізе тэксту стала кніга І.Я. Лепешава “Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора” (1981), у якой даецца прафесійнае тлумачэнне разнастайных моўных “сакрэтаў”, загадкавых лінгвістычных з’яў, што сустракаюцца на старонках многіх мастацкіх твораў, прызначаных для вывучэння ў сярэдняй школе. Гэткая жа змястоўная уяўляецца і кніга Г.М. Малажай “Лінгвістычны аналіз тэксту” (1982), якая мае больш практычны характар.

Першая спроба стварыць тэарэтычны дапаможнік па культуры мовы была зроблена І.Я. Лепешавым, які ў 1985 г. выдаў дзве часткі тэкстаў лекцый пад назвай “Асновы культуры мовы”, а практычнаму засваенню курса спрыяў дапаможнік “Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практикум” (1989). У 1992 г. выйшаў з друку дапаможнік “Асновы культуры маўлення і стылістыкі” (пад рэд. У.В. Анічэнкі). Акрамя гэтага, пытанні культуры роднага слова ў цэнтры ўвагі аўтараў многіх кніг: М.Я. Цікоцкага “Сугучнасць слоў жывых...” (1981), А.А. Каўруса “Культура слова” (1983), І.Я. Лепешава “Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы” (1984), Ф.М. Янкоўскага “Само слова гаворыць” (1986), А.А. Каўруса “Мова народа, мова пісьменніка” (1989), Р. Шкрабы “Энергія слова” (1988), “Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі” (пад рэдакцыяй А.І. Падлужнага, 1987), П.У. Сцяцко “Культура мовы” (2002), А.А. Каўруса “Да свайго слова. Пытанні культуры мовы” (2011) і інш.

Да таго ж многія беларускія пісьменнікі апублікавалі ў розныя часы і публікуюць артыкулы, прысвечаныя аналізу разнастайнасці маўлення, выяўленню тыповых асаблівасцяў мовы мастацкіх і публіцыстычных твораў (М. Лужанін, Я. Скрыган, М. Лобан, Ю. Юрэвіч, Н. Гілевіч, Я. Брыль, В. Быкаў і інш.).

У сувязі з рэформай правапісу (2008) узнікаюць новыя пытанні ў сістэме вывучэння і выкладання культуры маўлення. Становіцца відавочнай праблема забеспячэння носьбітаў мовы неабходнай літаратурай, той, якая пастаянна была б пад рукой, калі ўзнікае пытанне: як правільна сказаць, напісаць? Таму ў беларусістыцы пытанні культуры маўлення па-ранейшаму застаюцца актуальнымі і ўздымаюцца на старонках перыядычнага друку, у навуковых выданнях, у зборніках навуковых прац мовазнаўчых кафедраў вышэйшых навучальных устаноў.

Такім чынам, як самастойная лінгвістычная дысцыпліна “Культура маўлення” вылучылася ў беларускім мовазнаўстве параўнальна нядаўна, а выкладацца ў ВНУ стала з канца 80-х гадоў 20 ст.

ПРАВІЛЬНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Цэнтральнай з усіх камунікацыйных якасцяў маўлення з’яўляецца правільнасць. Менавіта правільнасць маўлення забяспечвае яго адзінства, “ахоўвае” адназначнасць, агульнаразумеласць інфармацыі, якая перадаецца і ўспрымаецца. Паколькі правільнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці яго моўнай структуры тым законам і правілам, якія дзейнічаюць у мове, то і маўленне правільнае, калі ў ім адсутнічаюць парушэнні агульнапрынятых, агульнаабавязковых літаратурных нормаў.

Галоўны аб’ект правільнасці – паняцце нормы. Норма – пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і замацавана (кадыфікавана) у выглядзе правілаў. Норма – гэта вынік традыцыі, шматгадовы звычай выкарыстоўваць моўныя адзінкі, і норма – гэта вынік кадыфікацыі. Адсюль, літаратурная норма аб’ядноўвае ў сабе і моўную традыцыю і кадыфікацыю, якая ў многім ствараецца на аснове традыцыі.

Моўная норма – катэгорыя гістарычная, адносна ўстойлівая і адначасова зменлівая. Таму варыянтнасць, ці паралельнае суіснаванне розных форм і спосабаў выражэння аднаго і таго ж паняцця, – з’ява натуральная ў мове. Так побач у мове ўжываюцца: *вуглі/вугалі, ласіца/ласіха, нізашто/нізавошта, раніцай/раніцой, навокал/навакол* і інш. Вядома, нормы мовы і маўлення мяняюцца ў адпаведнасці з агульнай дынамікай лексіка-фразеалагічнага і сінтаксічнага ўзроўняў мовы, яе граматычнага ладу. У выніку гэтага могуць узнікаць варыянты адной і той жа моўнай адзінкі.

Варыянтнасць абумоўлена як натуральным развіццём мовы, так і дзеяннем пазамоўных фактараў.

Неабходна адрозніваць паняцці *нарматыўнасць мовы і нармалізацыя мовы*. Нарматыўнасць – гэта афіцыйная замацаванасць ці традыцыйная агульнапрынятасць літаратурных нормаў. Нармалізацыя – працэс выпрацоўкі літаратурных нормаў. Нормы любой мовы складваюцца ў працэсе маўленчай практыкі.

Беларускай мове ўласцівы арфаэпічныя, арфаграфічныя, акцэнталагічныя (акцэнтныя), лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя нормы.

Усе парушэнні літаратурных нормаў называюцца моўнымі памылкамі. Моўныя памылкі ўзнікаюць у выніку:

- няведання ці недастатковага засваення саміх літаратурных нормаў;
- уплыву асаблівасцяў дыялектнай мовы на літаратурную;

- уплыву суседніх моў (рускай, польскай, украінскай);
- уплыву адных нормаў літаратурнай мовы на іншыя, напрыклад, арфаэпіі на арфаграфію ці наадварот.

У залежнасці ад характару літаратурных нормаў выдзяляюць наступныя тыпы моўных памылак: арфаэпічныя, акцэнталагічныя (акцэнтныя), арфаграфічныя, лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, пунктуацыйныя, стылістычныя.

Такім чынам, асноўная ўмова правільнасці маўлення – добрае веданне нормаў сучаснай літаратурнай мовы і ўмелае валоданне імі.

Арфаэпічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Арфаэпічнае нармаванне – гэта выпрацоўка і выкарыстанне нормаў літаратурнага вымаўлення. Арфаэпічныя нормы патрабуюць правільнага вымаўлення гукаў, спалучэнняў гукаў у словах.

Вымаўленне галосных

1. Вымаўленне галосных гукаў пад націскам заўсёды выразнае (*Нашто каласы, калі няма васількоў. Як гаспадар ёсць у хаце, дык усё будзе добра дбаці. Хто пануе, а хто з дзецьмі гаруе*).

2. У ненаціскным становішчы гукі **і, ы, у** таксама вымаўляюцца выразна (*Як жыць – дык жыць для Беларусі. А без яе – зусім не жыць. Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца*).

3. У часціцы **не** і прыназоўніку **без** перад словам з першым націскным складам **е** вымаўляецца як **я**: [н'а] *мог*, [н'а] *думаў*, [н'а] *чуў*, [н'а] *ехаць*, [б'а]з *лесу*, [б'а]з *кнігі*, [б'а]з *волі*, [б'а]з *смеху*, [б'а]з *жалю*, [б'а]з *шыла*, [б'а]з *крыку*; *гадоў назад* [н'а] *вернеш*; [н'а] *можжа звонкі салавей світаць на воўчых нотах*.

4. Вымаўленне галоснага [y]:

а) у пачатку ўласных назоўнікаў пасля слова на галосны ненаціскны [y] вымаўляецца як [y̞]: *ва* [y̞]шачах (ва Ушачах), *ва* [y̞]руччы (ва Уруччы), *на* [y̞]краіне (на Украіне), *за* [y̞]ладзімірам (за Уладзімірам), *на* [y̞]рале (на Урале), *да* [y̞]ладавы (да Уладавы), *ва* [y̞]збекістане (ва Узбекістане), *за* [y̞]льянаўскам (за Ульянаўскам), *рака* [y̞]сурры (рака Усурры);

б) у словах, у якіх галосны [y] ўтварае самастойны склад (пачатковы і непачатковы **націскны** [y], ненаціскны [y] на канцы запазычаных слоў, у сярэдзіне запазычаных слоў, якія заканчваюцца на **-ум, -ус**), [y] вымаўляецца нязменна (як галосны [y]): *за* [y]рнай, *пры* [y]ніі, *а*[y]л, *але*[y]т, *за* [y]жгарадам (за Ужгарадам), *тры*[y]мф, *а*[y]каць, *шо*[y], *но*[y]-ха[y], *опі*[y]м, *рады*[y]с, *кампенды*[y]м, *со*[y]с.

5. Вымаўленне галоснага [i]:

а) вымаўляецца як [й]:

- ненаціскны пачатковы [i] пасля слоў на галосны: да [й]вана, яна [й]шла, дарога на [й]вацэвічы, на [й]голках; дзе любяць – не часці, а дзе не любяць – не [й]дзі;

- злучнік ці часціца *i* пасля слоў на галосны: сястра [й] брат, зямля [й] неба, вада [й] агонь, але [й] ты, ды [й] не; *i* сёння трэба праўду сеяць, бо што пасееш, тое [й] пажнеш;

б) вымаўляецца як [йі]:

- націскны пачатковы [i] пасля слоў на галосны: за [йі]мі, на [йі]ншых, да [йі]х, за [йі]скрамі;

- націскны і ненаціскны [i] ў сярэдзіне слова пасля галоснага, пасля апострафа, пасля мяккага знака, пасля [ў]: вераб' [йі], кра [йі]на, сва [йі]х, пера [йі]грываць, салаў [йі], аб' [йі]нець, здароў [йі], карчэў [йі], Ль [йі], Ль [йі]нічна; у сва [йі]м кра [йі], як у ра [йі];

в) вымаўляецца як [ы]:

- у пачатку слова пасля слова на цвёрды і зацвярдзелы зычны: ён [ы]шоў, пад [ы]голкай, над [ы]скрамі;

- у складаных словах пасля першай часткі на зычны: пед [ы]нстытут, мед [ы]нстытут, паліт [ы]нфармацыя, сан [ы]нспектар, борт [ы]нжынер, дзярж [ы]нспекцыя;

- у словах пасля прыставак (частак) на зычны тыпу *між-*, *звыш-*, *пан-*, *транс-*, *контр-*, *гіпер-*, *супер-*, *інтэр-*, *обер-*, *пост-*: між [ы]нстытуцкі, звыш [ы]мклівы, пан [ы]сламізм, контр [ы]гра, гіпер [ы]нфляцыя, супер [ы]гра, транс [ы]арданскі, пост [ы]мпрэсіянізм;

- злучнік ці часціца *i* пасля слоў на зычны, акрамя слоў на *-г, -к, -х*: брат [ы] сястра, травіца брат [ы] сястрыца, дом [ы] хлеў, лес [ы] луг, **але** луг [і] лес, смех [і] грэх, Пінск [і] Брэст, снег [і]дзе, Смаленск [і] Масква; на людзях [і] памерці не страшна.

Існуюць розначытанні ў вымаўленні [i]:

а) у абсалютным пачатку слова:

- пад націскам часцей як [йі]: [йі]ншы, [йі]х, [йі]скры;

- не пад націскам як [i] або як [йі]: [i]мжа і [йі]мжа, [i]льняны і [йі]льняны, [i]мчаца і [йі]мчаца;

б) у запазычаных словах у розным становішчы (пад націскам / не пад націскам, у пачатку слова, пасля слова на галосны, пасля слова на зычны) адны мовазнаўцы падпарадкоўваюць законам беларускай арфаэпіі, іншыя не падпарадкоўваюць: [i]гар і [йі]гар, [i]люзія і [йі]люзія, за [i]рай і за [йі]рай, яго [i]дэал і яго [й]дэал, ад [i]нспектара і ад [ы]нспектара, з [i]таліяй, і з [йі]таліяй, і з [ы]таліяй;

в) пасля слоў на мяккі зычны часцей вымаўляецца як [i]: мець [i]льготы, не верыць [i]лжы, не быць [i]скрамі, **але** не быць [йі]мі.

Вымаўленне зычных

1. Выбухны (узрыўны) гук [ɣ] вымаўляецца:

- у словах: [ɣ]анак, [ɣ]узiк, [ɣ]iрса, [ɣ]арнец, [ɣ]онта, [ɣ]валт, з[ɣ]валціць, маз[ɣ]i, роз[ɣ]i, рэз[ɣ]iны, а[ɣ]рэст, шва[ɣ]ер, [ɣ]уз, браз[ɣ]ацець, [ɣ]антэлі, [ɣ]эбэль, [ɣ]арсэт, [ɣ]iнс, брыз[ɣ]лінавы, высліз[ɣ]аць, вэдз[ɣ]аць, [ɣ]аза і ва ўтварэннях ад іх;

- замест [к] у становішчы перад звонкімі зычнымі ў сярэдзіне запазычаных слоў: ане[ɣ]дот, э[ɣ]замен, ге[ɣ]заметр, ва[ɣ]зал, э[ɣ]зотыка, э[ɣ]зарх, э[ɣ]затызм, э[ɣ]зэма;

- замест [к] у становішчы перад звонкімі зычнымі на стыку асобных слоў: та[ɣ] было, я[ɣ] задумалася, я[ɣ] бы, гэта[ɣ] думаў.

2. Вымаўленне спалучэнняў **дж** і **дз**:

- на стыку марфем вымаўляюцца два асобныя гукі (а[д][ж]аць, па[д][з']емны, па[д][з']олісты);

- у складзе адной марфемы – адзін гук (Азербай[дж]ан, Вір[дж]ынія, [дж]ала, [дж]эм, [дж]унглі, [дж]эмпер, [дж]улія, [дз]ынкаць, ксян[дз]ы, нэн[дз]а, [дз]іўны).

3. Звонкія зычныя на канцы слова аглушаюцца (Пэўна ў песні ёсць сіла, пэўна ў песні ёсць хле[п]).

4. У арфаэпіі абавязкова трэба ўлічваць законы асіміляцыі:

- па глухасці (Дзеля адной е[ш]кі (ежкі) сем міль пешкі);

- па звонкасці (У добры дзень і добрая ка[з']ба (касьба));

- па мяккасці ([з'] вялікага па[с']пеху наробіш [с']меху. Не ўздымайся ў жыцці высока, каб не ўпа[с']ці глыбока). Свісцячыя зычныя гукі перад мяккімі зычнымі (акрамя [г'], [к'], [х']) вымаўляюцца мякка: [с']нег (снег), [з']верху (зверху), [дз']веры (дзверы), [ц']вік (цвік), да[с']ведчана[с']ць (дасведчанасць), [з'] лесу (з лесу), бе[з'] лета (без лета), бе[с'] сена (без сена), пра[з'] неба (праз неба). Варта асабліваю ўвагу звярнуць на тое, што асіміляцыя па мяккасці распаўсюджваецца і на прыназоўнікі, якія заканчваюцца на з ([б'ас'] [с']меху якая пацеха. Ідзі [з'] людзьмі – не згубішся);

- шыпячых да свісцячых (Розуму не набярэ[с'с']я (набярэшся), калі з дурнем павядзе[с'с']я (павядзешся). Глянеш – хоць пацалуі, а прыступі[с'с']я (прыступішся) – плюнеш);

- свісцячых да шыпячых (Век [жж]ыў (зжыў), а розуму не нажыў).

Вымаўленне спалучэнняў зычных

1. **дч, тч** → падоўжаны [ч]: а[чч]ужога (ад чужога), на[чч]орным (над чорным), даклад[чч]ык (дакладчык), аўтама[чч]ык (аўтаматчык), лё[чч]ык (лётчык), абка[чч]ык (абкатчык), салда[чч]ына (салдатчына), ху[чч]эй (хутчэй), а[чч]уджэнне (адчуджэнне), а[чч]айны (адчайны);

2. **дц, тц, чц** → падоўжаны [ц], [ц']: *а[цц]адзіць (адцадзіць), па[цц]ягнуць (падцягнуць), а[цц]элага (ад цэлага), а[ц'ц']іны (ад ціны), па[ц'ц']імкавічамі (пад Цімкавічамі), вопра[цц]ы (вопратцы), ма[цц]ы (матцы), кары[цц]ы (карытцы), да[цц]э (даццэ), лода[цц]ы (лодачцы), лава[цц]ы (лавачцы), рэ[цц]ы (рэчцы), растлума[ц'ц']е (растлумачце);*

3. **мяккія дзьц** → падоўжаны [ц']: *ся[ц'ц']е (сядзьце), агле[ц'ц']е (агледзьце), адыхо[ц'ц']е (адыходзьце), е[ц'ц']е (едзьце);*

4. **дс, тс** → [ц], [ц'], [дз]: *гара[ц]кі (гарадскі), слаўгара[ц]кі (слаўгарадскі), зава[ц]кі (завадскі), кана[ц]кі (канадскі), садаво[ц]тва (садаводства), спар[ц']мен (спартсмен), Па[дз]дам (Патсдам), але на стыку прыстаўкі і кораня, а таксама розных частак складанага слова **дс** вымаўляецца як [тс], [тс']: *а[тс]тупіць (адступіць), а[тс]унуць (адсунуць), па[тс']яваць (падсяваць), а[тс']юль (адсюль), по[тс']ціл (подсціл), по[тс]туп (подступ), ме[тс]амбат (медсамбат);**

5. **жс, шс** → падоўжаны [с'] у становішчы паміж галоснымі: *вучы[с'с']я (вучышся), радуе[с'с']я (радуешся), любуе[с'с']я (любешся), купае[с'с']я (купаешся), гадуе[с'с']я (гадуешся), мацуе[с'с']я (мацуешся), парэ[с'с']я (парэжся);*

6. **жс, шс** → [с] у становішчы паміж галосным і зычным: *белаве[с]кі (белавешскі), крываро[с]кі (крыварожскі), нясві[с]кі (нясвіжскі), пары[с]кі (парыжскі), сура[с]кі (суражскі), балха[с]кі (балхашскі), інгу[с]кі (інгушскі), сіва[с]кі (сівашскі), латы[с]кі (латышскі), чэ[с]кі (чэшскі);*

7. **жц, шц, зц** → [сц], [с'ц']: *лы[сц]ы (лыжцы), до[сц]ы (дошцы), даро[сц]ы (дарожцы), сце[сц]ы (сцешцы), нарэ[с'ц']е (нарэшце), ка[сц]ы (казцы), бе[сц]эпа (без цэпа), [сц]эглай (з цэглай), цера[сц]ырк (цераз цырк), пра[с'ц']ень (праз цень);*

8. **сч, зч, жч** → [шч]: *ра[шч]ыціць (расчыціць), бе[шч]алавечна (бесчалавечна), [шч]ыстым (з чыстым), бе[шч]ар (без чар), [шч]ым (з чым), [шч]ужога (з чужога), пра[шч]орнае (праз чорнае), ра[шч]асаць (расчасаць), у[шч]аць (усчаць), [шч]эп (счэп), ня[шч]аны (нясчаны), пака[шч]ык (паказчык), перабе[шч]ык (перабежчык), му[шч]ына (мушчына), заця[шч]ык (зацяжчык);*

9. **зж** → падоўжаны [ж]: *[жж]ыць (зжыць), ра[жж]ыца (разжыца), цера[жж]ыта (цераз жыта), [жж]ыцём (з жыцём), бе[жж]алю (без жалю);*

10. **здж** → [ждж]: *раз'е[ждж]аны (раз'езджаны), прае[ждж]ы (праезджы), е[ждж]у (езджу), бар[ждж]эй (барзджэй);*

11. **сш, зш** → падоўжаны [ш]: *ра[шш]чодрыца (расшчодрыца), [шш]ыць (сшыць), ра[шш]ураваць (расшшурываць), бя[шш]умны (бясшшумны), бе[шш]анцаў (без шшанцаў), [шш]ылам (з шшылам),*

цера[шш]ынок (*цераз шынок*), *пра*[шш]оргат (*праз шоргат*);

12. **зск** → [ск]: *каўка*[ск]і (*каўказскі*), *францу*[ск]і (*французскі*), *ташау*[ск]і (*ташаўзскі*), *сіле*[ск]і (*сілезскі*), *тулу*[ск]і (*тулузскі*), *абха*[ск]і (*абхазскі*), *кіргі*[ск]і (*кіргізскі*), *маркі*[ск]і (*маркізскі*);

13. **гск** → [ск]: *выбар*[ск]і (*выбаргскі*), *гаа*[ск]і (*гаагскі*), *пецярбур*[ск]і (*пецярбургскі*), *чыка*[ск]і (*чыкагскі*), *хатан*[ск]і (*хатангскі*), *уагаду*[ск]і (*уагадугскі*), *чатырда*[ск]і (*чатырдагскі*);

14. **сцк** → [ск]: *брэ*[ск]і (*брэсцкі*), *марксі*[ск]і (*марксісцкі*), *журналі*[ск]і (*журналісцкі*);

15. **кск** → [цк]: *узбе*[цк]і (*узбекскі*), *казбе*[цк]і (*казбекскі*) *таджы*[цк]і (*таджыкскі*), *мазамбі*[цк]і (*мазамбікскі*), **але** *о*[кск]і (*окскі*), *бангко*[кск']і *бангкокскі*. Вымаўленне *калмыцкі*, *турэцкі*, *славацкі*, *беластоцкі* супадае з правапісам;

16. **стч** → [шч]: *Брэ*[шч]ына (*Брэстчына*);

17. **стц** → [сц]: *ча*[сц]ы (*частцы*), *па*[сц]ы (*пастцы*), *вёр*[сц]ы (*вёрстцы*);

18. **фг** → [ўг]: *А*[ўг]аністан (*Афганістан*), *а*[ўг]анскі (*афганскі*), *а*[ўг]анцы (*афганцы*).

Акцэнтнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Акцэнтнае нармаванне – працэс выпрацоўкі і выкарыстання правілаў пастаноўкі націску. Акцэнтныя нормы – гэта правілы пастаноўкі націску ў словах. Яны з’яўляюцца адным з паказчыкаў маўленчай культуры чалавека. Праблема пастаноўкі націску звязана найперш з тым, што націск у беларускай мове не замацаваны за пэўным складам слова. У адрозненне, напрыклад, ад польскай, грузінскай, вугорскай, французскай, турэцкай, армянскай і іншых моў, націск у беларускай мове можа прыпадаць на любы склад. Да таго ж ён яшчэ і рухомы – пры змене слова націск можа пераходзіць на іншы склад (*зу*□*бр* – *зубра*□, *за*□*яц* – *зайцы*□, *зямля*□ – *зе*□*млi*, *i*□*ол* – *i*□*клы*, *кня*□*зь* – *князё*□*ў*).

З націскам у беларускай мове звязана размежаванне значэнняў слоў, а таксама словаформаў у межах адной і той жа часціны мовы (*ка*□*ра* – *кара*□, *му*□*ка* – *мука*□, *бу*□*йны* – *буйны*□, *брыкну*□*ць* – *бры*□*кнучь*, *ма*□*рыць* – *мары*□*ць*, *ва*□*раны* – *вараны*□, *бацькі*□ – *ба*□*цькі*; *ру*□*кі* – *рукі*□). У сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ў іншых мовах, існуе вялікая колькасць акцэнтных літаратурных варыянтаў – слоў, якія маюць аднолькавае значэнне і ў некаторых выпадках аднолькавае напісанне, але адрозніваюцца націскным складам (*го*□*йдаць* і *гайда*□*ць*, *лэ*□*таць* і *лята*□*ць* *па*□*мятаць* і *памята*□*ць*, *кі*□*даць* і *кіда*□*ць*, *мо*□*ргнуць* і *маргну*□*ць*, *мо*□*ргаць* і *марга*□*ць*). Між тым вострай

праблемай беларускай мовы з'яўляецца існаванне побач з нарматыўным варыянтам націску ненарматыўнага (*спіна* – *спіна*, *выпадак* – *выпадак*, *слабы* – *слабы*, *ікаць* – *ікаць*, *вудзіць* – *вудзіць*, *заінець* – *заінець*, *знахар* – *знахар*, *дакумент* – *дакумент*, *фенамен* – *фенамен*).

Узнікненне ненарматыўных варыянтаў звязана:

– з пранікненнем у літаратурную мову дыялектных акцэнтных асаблівасцяў (*дзіцятка* – *дзіцятка*, *маладоць* – *молладасць*, *стары* – *стары*, *слабы* – *слабы*, *цяжар* – *цяжар*, *вярці* – *верці*, *заінець* – *заінець*, *крыху* – *крыху*, *дачыста* – *дачыста*);

– з уплывам акцэнтных сістэм суседніх моў, у прыватнасці, найперш рускай, польскай, украінскай (*галаву* – *голаву*, *руку* – *руку*, *ваду* – *воду*, *асноўны* – *аснаўны*, *смачнага* – *смачнога*);

– з няправільным засваеннем месца націску ў запазычаных словах (*магазін* – *магазін*, *дакумент* – *дакумент*, *алкаголь* – *алкагаль*, *алфавіт* – *алфавіт*, *кіламетр* – *кілометр*, *цэмент* – *цэмент*, *эксперт* – *эксперт*);

– з дзеяннем з'явы аналогіі ўнутры самой беларускай мовы – узаемаўплывам акцэнтацыі розных групаў лексікі і словаформаў аднаго слова (*самога* – *самага* – *самага*).

Многія групы слоў можна аб'яднаць пэўным акцэнтным правілам:

1. Пераважная большасць назоўнікаў мужчынскага роду з суфіксамі *-ан* (*-ян*), *-ей*, *-ізм* (*-ызм*), *-іст*, *-ант*, *-ёр* маюць, як правіла, фіксаваны націск на гэтым суфіксе: *грубія*, *веліка*, *багаце*, *русізм*, *украінізм*, *атэіст*, *музыкант*, *білецёр*.

2. У вялікай колькасці назоўнікаў мужчынскага роду назоўнага склону множнага ліку націск, як правіла, прыпадае на флексію: *зубры*, *зайцы*, *браты*, *сталы*, *знахары*, *дзікі*, *дзякі*, *гарлачы*, *князі*. Часцей гэта спрадвечна беларускія назоўнікі ці даўно запазычаныя ў беларускую мову.

3. У словах *Украіна*, *украінскі*, *украінец*, *па-ўкраінску* і т.п. (акрамя *ўкраінізм*) націск і ў беларускай, і ў рускай мове прыпадае на трэці склад.

4. Назоўнікі жаночага роду першага тыпу скланення з націскным канчаткам *-а* (*-я*) ў вінавальным склоне адзіночнага ліку маюць націск таксама на канчатку: *душа* – *душу*, *нага* – *нагу*, *краніва* – *краніву*, *галава* – *галаву*, *барада* – *бараду*, *сяна* – *сяну*, *рука* – *руку*, *вада* – *ваду*. Калі ж у назоўным склоне націск на аснове, то і ў вінавальным склоне націск таксама на аснове: *спіна* – *спіну*, *агародніна* – *агародніну*, *вага* 'жэрдка' – *вагу*, *цяга* – *цягу*.

5. У займенніках *не□хта, не□шта* і іх формах націскны першы склад: *не□кага, не□каму, не□чага, не□чаму*.

6. У займенніках *ніхто□, нішто□* і іх формах націск на канчатку, прычым у склонавых формах націскная першая галосная канчатка: *нікога, ніко□му, нічо□га, нічо□му*.

7. У займенніку *нія□кі* і ягоных формах націск на другім складзе: *нія□кага, нія□каму, нія□кіх*.

8. У лічэбніках ад 11 да 19 націск падае на *-на* (*Адзіна□ццаць і тры – чатырна□ццаць. Адно васемна□ццаць, а другое без двух дваццаць*).

9. У лічэбніках 60, 70, 80 націск прыпадае на першы склад (*Сем□дзесят сем агнёў убачыў*).

10. Большасць дзеясловаў у формах цяперашняга/будучага і прошлага часу а таксама ў формах загаднага ладу, як правіла, мае нерухомы націск: *го□йдаць – го□йдаю, го□йдаеш, го□йдае, го□йдаем, го□йдаеце, го□йдаюць, го□йдалі, го□йдайце; і□каць – і□каю, і□каеш, і□кае, і□каем, і□каеце, і□каюць, і□калі, і□кайце*.

11. Калі ў 3-й асобе множнага ліку дзеясловаў цяперашняга/будучага часу націск на канчатку, то ў 1-й і 2-й асобе множнага ліку націск таксама на канчатку, прычым у 2-й асобе на апошнім складзе: *жыць – яны жыву□ць – мы жывё□м – вы жывяце□ (-ём), стаяць – яны стая□ць – мы стаі□м – вы стаіце□ (-ём), крычаць – яны крыча□ць – мы крычы□м – вы крычыце□ (-ём), маўчаць – яны маўча□ць, мы маўчы□м – вы маўчыце□ (-ём), ісці – яны іду□ць – мы ідзё□м – вы ідзяце□ (-ём)*.

12. У дзеепрыслоўях закончанага трывання націск супадае з націскам у адпаведных дзеясловах прошлага часу: *вы□цер – вы□цершы, наду□маў – наду□маўшы, прыглядзе□ўся – прыглядзе□ўшыся, ткну□ў – ткну□ўшы*.

13. У дзеепрыслоўях незакончанага трывання:

- калі ў адпаведных дзеясловах 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу націск на аснове, то ў дзеепрыслоўях націск таксама падае на аснову: *ве□раць – ве□рачы, ва□ляць – ва□лячы, го□ляць – го□лячы, чыта□юць – чыта□ючы, но□сяць (насіць) – но□сячы, ду□маюць – ду□маючы, лі□чаць – лі□чачы, лю□бяць – лю□бячы, пі□шучь – пі□шучы, расклада□юць – расклада□ючы, шука□юць – шука□ючы*;

- калі ў адпаведных дзеясловах 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу (як правіла, 1-га спражэння) націск на канчатку, то ў дзеепрыслоўях націск падае на канцавы склад суфікса **-учым (-ючым)**: *праду□ць – прадучы□, гну□ць – гнучы□, жую□ць – жуючы□, іду□ць – ідучы□, даю□ць – даючы□, нясу□ць (несці) – несучы□, жну□ць – жнучы□, псую□ць – псуючы□, а таксама бая□цца – баючы□ся, гара□ць – гаручы□, ляця□ць – летучы□, спя□ць – сплучы□, крыча□ць – крычучы□, маўча□ць – маўчучы□*;

- большасць дзеепрыслоўяў незакончанага трывання, утвораных ад дзеясловаў 2-га спражэння (суфікс **-ачы (-ячы)**), мае націск на аснове: *вінава□цяць – вінава□цячы, ву□дзяць – ву□дзячы, гне□вяць – гне□вячы, су□дзяць – су□дзячы, хлу□сяць – хлу□сячы, хмы□ляцца – хмы□лячыся, хму□раць – хму□рачы, цэ□няць – цэ□нячы, шаве□ляць – шаве□лячы*, а таксама *ляжа□ць – ле□жачы, грамя□ць – гро□мячы, стая□ць – сто□ячы, глядзя□ць – гле□дзячы, сядзя□ць – се□дзячы*.

Словаўтваральнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Словаўтваральныя нормы патрабуюць правільнага падзелу слоў на значымыя часткі, ведання спосабаў і законаў беларускай мовы, паводле якіх утвараюцца новыя словы. Уменне правільна чляніць словы на састаўныя часткі, вызначаць ролю і значэнне іх у маўленні ў значнай ступені дапамагае пазбегнуць памылак, звязаных з напісаннем слова, разуменнем яго сэнсу, з выкарыстаннем слова ў пэўным стылі. Спецыфіка беларускага словаўтварэння праяўляецца на марфемным узроўні, асабліва ў такіх часцінах мовы, як назоўнік, прыметнік, прыслоўе, дзеяслоў.

Па словах П. Сцяцко, праблемы марфемнага і словаўтваральнага нармавання надта надзённыя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы, паколькі ў акадэмічныя слоўнікі за перыяд з 30-х па 80-я гады мінулага стагоддзя трапіла шмат штучных для беларускай мовы словаўтваральных структураў з неўласцівымі ёй марфемамі: *бакавушка, ваеннаслужачы, выхавацель, лежбішча, міністэрыя, мовавед, птушкавод, упраўленне* і пад. Гэта – калькі ці лексічныя запазычанні з рускай мовы, на месцы якіх беларуская мова мае свае натуральныя адпаведнікі: *бакоўка, вайсковец, выхаваўца (выхавальнік), лежыва (лежня), міністрыха (міністарка), мавазнавец, птушкагадовец, кіраўніцтва (кіраванне)*. Перш чым запазычыць тое ці іншае слова, трэба, як папярэдзваў Я. Колас, “добра абшарыць кішэні сваёй памяці”. І не імкнуцца да “зліцця моваў”.

1. **Утварэнні з суфіксам -цель (-тель)** не маюць пашырэння ў беларускай мове, бо сам гэты словаўтваральны сродак чужы нашай мове. Агульнаславянская мадэль утварэння назоўнікаў на *-тель* старабеларускаю мовай не была засвоена. Гэтая мадэль трывала замацавалася ў рускай мове пад моцным уплывам стараславянскай мовы. Там, дзе руская мова мае словы з суфіксам *-тель*, у беларускай мове звычайна выкарыстоўваюцца адпаведнікі з іншымі суфіксамі: *-льнік, -нік, -ец/-іц-, -овец/-аўц-, -чык, -шчык, -ун, -іт, -ач, -ар, -аль, -к-, -ыр* і інш. (усяго 18 фармантаў): *наймальнік – наніматель, збіральнік – собіратель, кідальнік – метатель, выразнік – выразитель, вынаходнік – изобретатель, шкоднік – вредитель, руплівец – рачитель, пераможца – победитель, выхаваўца – воспитатель,*

наглядчык – надзиратель, адпраўшчык – отправитель, вяшчун – вещатель, просьбіт – проситель, чытач – читатель, глядач – зритель, валадар – властитель, лекар – целитель, пэцкаль – маратель, служба – служитель, правадыр – предводитель і інш. Найчасцей беларускія эквіваленты да рускамоўных лексемаў на *-тель* маюць суфікс *-льнік*.

2. **Назоўнікі з суфіксам *-онак (-ёнак)*** літаратурнай беларускай мове неўласцівыя. Словы з гэтым фармантам бытуюць у дыялектнай мове часткі поўдня і ўсходу Беларусі. У выніку рускамоўнага ўплыву доўгі час (50–80-я гг.) панавалі ў перыядычным друку чужыя беларускай мове словы: *акцябронак, арлёнак, зубронак*. Імі называлі дзіцячыя ўстановы, летнікі (лагеры адпачынку). Рускамоўнаму суфіксу *-ёнок (-онок)* са значэннем ‘маладая істота’ ў беларускай мове адпавядае *-ян- (-ан-)*: *бусяня, ваўчаныя, кацяня, лісяня*. У формах множнага ліку выступае складаны суфікс *-янят- (-анят-)*: *бусяняты, ваўчаняты, кацяняты, ільвяняты*.

3. **Назоўнікі з суфіксам *-янят- (-анят-)*** маюць у беларускай мове і пяшчотнае значэнне ў словах, утвораных ад назваў частак цела: *вачаняты, ручаняты*. Парушэнне нормы – выкарыстанне з гэтым значэннем утварэнняў з суфіксам *-онк-:* *ручонкі, валасёнкі* (ён уласцівы рускай мове: *ручонка, глазёнкі, дэвчонкі*).

4. **Назоўнікі жаночага роду з суфіксам *-ш-***. У беларускай літаратурнай мове функцыю фарманта *-ш-* выконваюць два суфіксы:

- суфікс *-к-*, які мае значэнне ‘асоба жаночага полу’ і далучаецца да асновы назоўнікаў мужчынскага роду: *аптэкарка, арандатарка, бібліятэкарка, бухгалтарка, вахцёрка, доктарка, дырэктарка, кандуктарка, касцюмерка, касірка, лектарка, манікюрка, мільянерка, паэтка, педыкюрка, сакратарка*;

- суфікс *-іх- (-ых-)*, які мае значэнне ‘жонка асобы, названай утваральным словам’: *брыгадзірыха, Лявоніха, каваліха, генераліха*. У “Беларуска-рускім слоўніку” (1988, 1989) падаецца больш за 50 утварэнняў на *-к-* і *-іх- (-ых-)* – адпаведнікаў да рускамоўных на *-ш-*.

5. **Суфікс *-ец/-ца-*** актыўна ўдзельнічае пры ўтварэнні асабовых назоўнікаў (назваў спецыялістаў) ад асновы складаных назоўнікаў – назваў адпаведнай галіны ведаў, спецыяльнасці: *мовазнаўства – мовазнавец, мовазнаўца, славяназнаўства – славяназнавец, славяназнаўца, правазнаўства – правазнавец, правазнаўца* і пад.

6. **Суфікс *-н-*** у беларускай мове выкарыстоўваецца пры ўтварэнні прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў на *-цыя* і далучаецца да поўнай асновы субстантываў: *асіміляцыя – асіміляцыйны, акупацыя – акупацыйны, адміністрацыя – адміністрацыйны, меліярацыя – меліярацыйны, спекуляцыя – спекуляцыйны*. Але гэтая заканамернасць беларускага

словаўтварэння нярэдка парушаецца акадэмічнымі слоўнікамі, дзе на месцы натуральнага беларускага ўтварэння з суфіксам *-н-* бачым форму на *-тыўны*: *дысімільныўны*, *дэдуктыўны*, *фіктыўны*, *камунікатыўны*, *кансультатыўны* і пад.

7. Суфіксы *-іяльн-*, *-янальн-* (*-анальн-*), *-уальн-* не маюць пашырэння ў беларускай мове. Яны парушаюць гармонію гукаў (збег галосных у межах адной марфемы) і зацямяюць структуру і семантыку вытворных прыметнікаў. На месцы гэтых суфіксаў выступаюць тыповыя беларускія словаўтваральныя фарманты *-н-* ці *-ав-*: *эмоцыя* – *эмацыўны* (руск. *эмоциональный*), *біном* – *біномны* (*биномиальный*), *сінусоіда* – *сінусоідны* (*синусоидальный*), *экватар* – *экватарны* (*экваториальный*), *тэкст* – *тэкставы* (*текстуальный*), *кантэкст* – *кантэкставы* (*контекстуальный*), *прынцып* – *прынцыповы* (*принципиальный*), *бронх* – *бронхавы* (*бронхиальный*), *трахея* – *трахейны* (*трахеальный*).

8. Суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) чужы беларускай мове, у якой ад іменных часцінаў (найчасцей – назоўнікаў) дзеясловы звычайна ўтвараюцца з дапамогай спрадвечных суфіксаў *-ава-* (*-ява-*), *-і-* (*-ы-*) і інш. Гэтай заканамернасці падлягаюць і ўтварэнні ад іншамоўных слоў: *аналіз* – *аналізаваць*, *афіша* – *афішаваць*, *амністыя* – *амніставаць*, *бальзам* – *бальзамаваць*, *пломба* – *пламбаваць*, *тэлефон* – *тэлефанаваць*, *план* – *планаваць*, *рамонт* – *рамантаваць*, *прагноз* – *прагназаваць* і пад.

Паводле новых правілаў арфаграфіі дзеяслоўны суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) ужываецца:

- калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў з дзеясловамі з суфіксам *-ава-* (*-ява-*): *буксіраваць* – *буксаваць*, *парадзіраваць* – *парадаваць*, *візіраваць* – *візаваць*, *будзіраваць* – *будаваць*, *газіраваць* – *газаваць*, *камандзіраваць* – *камандаваць*, *пазіраваць* – *пазаваць*, *пасіраваць* – *пасаваць*, *тушыраваць* – *тушаваць*, *парыраваць* – *параваць*, *паніраваць* – *панаваць*, *фарміраваць* – *фармаваць*, *апаніраваць* – *апанаваць*;

- калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць: *шакіраваць*, *бісіраваць*, *бравіраваць*, *гарманіраваць*, *драпіраваць*, *лабіраваць*, *грасіраваць*, *курыраваць*, *лавіраваць*, *дэкарыраваць*, *сервіраваць*, *фантазіраваць*, *лакіраваць*, *штудзіраваць*, *мусіраваць*, *татуіраваць* і інш.;

- калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *манціраваць*, *пасівіраваць*, *аксідзіраваць*, *зандзіраваць*, *дэкаціраваць*, *сталіраваць*, *дэмпфіраваць*, *юзіраваць*, *юсціраваць*, *парафіраваць*, *дыфундзіраваць*.

У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: *дэмаскіраваць* – *дэмаскаваць*, *акупіраваць* – *акупаваць*, *курсіраваць* – *курсаваць*, *калькіраваць* – *калькаваць*, *базіраваць* – *базаваць*. У астатніх выпадках ужываецца суфікс *-ава-* (*-ява-*): *арыентаваць*, *прагназаваць*,

балансаваць, цытаваць, аналізаваць, іранізаваць, культываваць, кантактаваць, групаваць, нацыяналізаваць, прыватызаваць, дэклараваць, ліквідаваць, акліматызаваць, перафразавачь, кваліфікаваць, інфармаваць, урбанізаваць, каталізаваць, функцыянаваць, ваенізаваць, кантраляваць, тыпізаваць, паразітаваць, фінансаваць, тыражаваць, ігнараваць, рэагаваць, кансультаваць, прафіляваць, ангажаваць, нерваваць, абстрагаваць, імпартаваць, дэбатаваць, дэбютаваць, інспектаваць, экспартаваць, рэканструяваць, дыскутаваць, правакаваць, фінішаваць.

9. Дзеепрыметнікі з суфіксамі **-уч-** (-юч-), **-ач-** (-яч-), **-ем-** (-эм-), **-ім-** (-ым-) неўласцівыя беларускай мове. Гэтая чужая мадэль была перанесена ў беларускую мову ў савецкі час з рускай мовы: *прафіліруючыя экзамены – профільныя, канверсуемая валюта – канверсаваная і канверсоўная, нержавеючая сталь – нержавеющей, металарэжучы станок – металарэзны, абслугоўваючы персанал – абслуговы*. Функцыю рускамоўных дзеепрыметнікаў звычайна выконваюць:

- прыметнікі: *спагадлівы – сочувствующий, пераменны – меняющийся, абслуговы – обслуживающий, пагрозлівы – угрожающий, прыдатны – подходящий, слізготны – скользкий, гукаправодны – звукопроводящий, навакольнае – окружающее, абуральны – вызывающий, знішчальны – уничтожающий, заклікальны – зовущий, бразгатлівы – дребезжающий, зіхатлівы – сияющий, сверкаюць, тужлівы – скорбящий, апрацоўчы – обрабатывающий, перапрацоўчы – перерабатывающий, падлеглы – подлежащий, хуткарослы – быстрорастущий, агністы – пламенеющий, гандлёвы – торгующий, прамежжавы – посредствующий, начальніцкі – начальствующий, далейшы – последующий, палымяны – пламенеющий, працавіты – работающий, цяперашні – текущий;*

- тыповыя беларускія дзеепрыметнікі, утвораныя ад асновы інфінітыва з выкарыстаннем суфіксаў **-ан-**, **-ен-**, **-ян-**: *засмучаны – скорбящий, абураны – негодующий, ільсняны – лоснящийся;*

- аддзеяслоўныя назоўнікі: *адпачынік (хто мае адпачынак) – отдыхающий, множнік – множитель, нападальнік – нападающий, непаспяховец – неуспевающий, пачатковец – начинающий, самарэгулятар (замест самарэгулюючы апарат) – саморегулирующий, спачувальнік – сочувствующий, стрыгун (лішай-стрыгун, а не стрыгучы) – стригущий, стымулятар – стимулирующий, вернік – верующий, выступовец і выступленец – выступающий, вядоўца – ведущий, службовец – служащий, вайсковец – военнотружачый, размоўца – говорящий, нападальнік – нападающий, пульсоўны – пульсирующий;*

- розныя іншыя сінанімічныя сродкі беларускай мовы: *говорить плачущим голосом – гаварыць (казаць, мовіць) плаксівым голасам,*

гаварыць праз плач, гаварыць з плачам, гаварыць плачучы; отдыхаючыя – курортнікі, дачнікі, адпачывальнікі, тыя, хто адпачывае і інш.

Марфалагічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Марфалагічныя (словазмяняльныя) нормы – гэта правілы формаўтварэння і словазмянення ў галіне самастойных часцін мовы. Марфалагічнае нармаванне – выкарыстанне слова ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормамаі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Сёння ў беларускамоўным грамадстве вядуцца дыскусіі наконт неаднастайнасці выкарыстання той ці іншай формы слова. Як правіла, гэтая неаднастайнасць тлумачыцца нераспрацаванасцю ці недапрацаванасцю нормаў. Таму мы і маем у даведніках розначытанні ў падыходзе да адной і той жа праблемы. Часам вынікі розначытанняў лічацца літаратурнай варыянтнасцю, часам успрымаюцца як нарматыўнае і ненарматыўнае выкарыстанне моўнай адзінкі. Таму ў моўнай практыцы нярэдка ўзнікаюць пэўныя цяжкасці пры выбары той ці іншай формы слова. Аўтары граматык, дапаможнікаў, слоўнікаў не прыйшлі да адзінага меркавання ў існаванні некаторых формаў слоў. Вынікам гэтага стала неапраўданая варыянтнасць у выкарыстанні некаторых формаў розных часцін мовы.

Найбольш частыя парушэнні моўнай сістэмы звязаны з ужываннем назоўнікаў (род, лік, скланенне), лічэбнікаў, формаў ступеняў параўнання прыметнікаў, словаформаў дзеясловаў цяперашняга часу абвеснага ладу, загаднага ладу, а таксама дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.

Марфалагічнае нармаванне назоўніка

1. Яшчэ ў 20-ыя гады мінулага стагоддзя назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку часцей выкарыстоўваліся з канчаткам -у (-ю) (*гораду, Брэсту, інстытуту*). Пасля 1933-га года пераважная большасць такога тыпу назоўнікаў на ўзор рускіх набывае канчатак -а (-я) (*горада, Брэста, інстытута*). З канчаткам -у (-ю) засталіся абмежаваныя групы субстантываў. Гэта выклікае часам непаразуменні і цяжкасці ў вызначэнні канчаткаў. Напрыклад, некаторыя назоўнікі можна разглядаць як тэрміналагічныя адзінкі, аднак яны маюць канчаткі -у (-ю) (*антрацыт, экзамен, націск*), ці многія абстрактныя назоўнікі маюць канчаткі -а (-я) (*сезона, сеанса*). Да таго ж існуе вялікая група назоўнікаў,

якія ў залежнасці ад значэння маюць той ці іншы канчатак: *авангард, агеньчык, апарат, атлас, аўтарытэт, бялок, вадапой, выхад, гардэроб, геркулес, голас, гук, дагавор, дом, завод, загад, закон, запал, з'езд, інструмент, камень, кантакт, капуснік, крыштал, крэкінг, ксеракс, курс, лістанад, магніт, марш, народ, пад'езд, парк, пейзаж, парашок, пераезд, пропуск, сад, склад, стан, студзень, суд, сход, такт, тормаз, уваход, флот, фронт*, а таксама ў розных назвах дрэў (*дуб, клён, ясьень, бамбук, самыш, граб, эўкаліпт* і г.д.). Акрамя гэтага маецца нямаля слоў-выключэнняў з прапанаваных у дапаможніках правілаў (*ранку, веку, абеду, з году ў год, твару, ліку, склону, тэксту, роду, ліку; аўса, хлеба, бітка, жаўтка, поўдня*).

**Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду роднага склону
адзіночнага ліку (2-е скланенне)**

-у (-ю)	ВЫКЛЮЧЭННІ -а (-я)
Абазначаюць:	
1. Разнастайныя рэчывы, матэрыялы: <i>вінаграду, вадароду, гароху, гогалю-могалю, перцу, шакаладу, цукру, вугалю, гемаглабіну, калоіду, кварцу, інсуліну, шоўку, цюлю, кумачу, кужалю, крэпдэшыну, крэпу, крэменю, крымплону, фуляру (тканіна)</i>	<i>аўса, жаўтка, бітка, хлеба, крышталя</i>
2. Хімічныя элементы: <i>крэмнію, кіслароду, магнію, марганцу, крыптону, бору, ксенону, брону</i>	<i>атама (часцінка хімічн. элемента)</i>
3. Гатункі ежы і пітва: <i>баршчу, дэсерту, крэкеру, крэму, мёду, квасу, крупніку, кумысу, куляшу, крушону, трунку, напою</i>	<i>пірага, торта, каравая, бохана, варэніка, перніка, калача, каржа, асушка (тое, што можна лічыць)</i>
4. Захворванні, лекі, прэпараты: <i>апендыцыту, вітаміну, грыпу, інфаркту, бронхіту, інсульту, аспірыну, крупу</i>	<i>гнайніка</i>
5. Грамадскія фармацыі, навуковыя тэорыі, сацыяльна-палітычныя плыні, рэлігіі (на -ізм/-ызм): <i>гуманізму, індуізму, дарвінізму, рамантызму, класіцызму, бытавізму, будызму, рэалізму, пацыфізму, апартунізму, авангардызму</i>	<i>архаізма, гістарызма, грэцызма, паланізма, русізма, германізма</i>
6. Падзеі ў жыцці людзей і грамадства: <i>аўралу, крызісу, матчу, мітыngu, экзамену, заліку, кірмашу, конкурсу, практыкуму, фіналу, фэсту, фестывалю, круізу, фронту</i>	<i>канцэрта, анішлага, семінара, маналога, калёквіума</i>
7. Неакрэсленыя прамежкі часу: <i>абеду, адпачынку,</i>	<i>сезона, сеанса</i>

<i>пачатку, перыяду, інтэрвалу</i>	(акрэсленыя прамежкі часу)
8. Прасторавыя паняцці, месца, колькасць, аб'ём: <i>стэпу, верху, зеніту, краю, маршруту, прастору, сусвету, фармату, рэгіёну</i>	<i>асяродка, аазіса 'месца ў пустыні', гарызонта</i>
9. Накірункі свету, у прасторы: <i>усходу, захаду</i>	<i>поўдня</i>
10. З'явы прыроды, стыхійныя бедствы: <i>агню, норду, ветру, снегу, віхру, галалёду, грому, змроку, світанку, досвітку, пажару, куродыму, шторму</i>	
11. Зборнасць: <i>лесу, гаю, алешніку, арэшніку, зброду, тыражу, багажу, сасняку, хмызняку, інвентару, парасніку, чароту</i>	<i>мурашніка, ансамбля, батальёна, аркестра, квартэта, каравана, корпуса, сената, экіпажа, статка, табуна</i>
12. Травяністыя і кустовыя расліны: <i>багуну, зверабоя, геліятропу, крываўніку, лопуху, малачаю, моху, рамонку, чыстацелу, сланечніку, кураслепу, кунжуту, кукалю</i>	<i>рамонка (сама кветка), кактуса</i>
13. Стан істоты і прыроды: <i>холаду, голаду, стулу 'дзеянне кішэчніка'</i>	
14. Дзеянні: <i>адпачынку, байкоту, гогату, намёку, пераходу, пераезду, адлёту, бою, вываду, звароту, абводу 'лінія ўмацавання', гідролізу, геіэфту, гоману, абвалу, абароту, крывацёку, крыгалому, крыгаходу, крэдыту, падліку, позірку, поклічу, подступу, подыху</i>	<i>глытка, пацалунка, гудка</i>
15. Абстрактна-разумовыя паняцці, адцягненыя якасці, прыметы, уласцівасці, адчуванні: <i>азарту, культу, гонару, кур'ёзу, вопыту, блакіту, колеру, кампліменту, нюансу, абавязку, смутку, жалю, болю, гневу, маршу, абертону 'дадатковы тон', завароту, завалу, курчу, крыміналу, крытэрыю, парадку, страху, фурору, іміджу, імпэту</i>	<i>адраса</i>
16. У спалучэннях: <i>без году тыдзень, з году ў год, з часу на час, з веку ў век, век ад веку, не даваць праходу</i>	
-а (-я)	выключэнні -у (-ю)
1. Часткі цела чалавека або жывёлы: <i>носа, зуба, жывата, хваста, рота, пальца, пазногця, мезенца</i>	<i>твару</i>
2. Арганізацыі, прадпрыемствы, установы, вайсковыя падраздзяленні: <i>калгаса, магазіна, палка, батальёна, прэзідыума</i>	

3. Геаграфічныя, астранамічныя назвы, назвы населеных пунктаў, мясцовасцей: <i>горада, пасёлка, аграгарадка, Брэста, Мінска, Юпітэра</i>	<i>Паўднёвага Захаду, Далёкага Усходу</i>
4. Аб'екты, пабудовы, іх часткі: <i>абеліска, купала, гаража, корпуса, агітпункта, хлява</i>	<i>змаху, даху</i>
5. Танцы, народныя, спартыўныя гульні, фігуры: <i>балета, вальса, кракавяка, бокса, гольфа, гола, хакея, баскетбола, бадмінтона, футбола, покера, тэніса</i>	<i>спорту, шпагату, батэрфляю</i>
6. Творы, кнігі, выданні, назвы дакументаў: <i>акта, альбома, кодэкса, рамана, трыпціха, трыялета, санета</i>	<i>жыванісу, летанісу, руканісу</i>
7. Тэрміналагічныя адзінкі, геаметрычныя фігуры: <i>ампера, радыуса, суфікса, дзеяслова, зваротка, назоўніка, сінуса, косінуса, апендыкса, дактыля, абзаца, інфінітыва, куплета, квадрата, ромба, паралелепіпеда, круга</i>	<i>тэксту, зместу, націску, роду, сінтаксісу, склону, стылю, гратэску, дробу, курсіву, каламбуру, стану (лінгв.)</i>
8. Акрэсленыя прамежкі часу, назвы месяцаў, дзён: <i>чэрвеня, сезона, года, сеанса, месяца, аўторка, панядзелка, тыдня, лістапада, снежня, ліпеня</i>	<i>ранку, веку, абеду</i>
9. Адзінкі вымярэння, грашовыя адзінкі: <i>рубля, долара, грама, градуса, к'ята, метра, сантыметра, гектара, цэнтнера, літра, куша 'вялікая колькасць грошай'</i>	<i>ліку</i>
10. Канкрэтныя прадметы (звычайна можна палічыць): <i>куля, анілага 'аб'ява', матузка, абрэзка, айсберга, гібрыда, саркафага, скафандра, сквера, скетча</i>	<i>асфальту 'дарога', абрысу 'контур'</i>
11. Назвы жывых істот: <i>генія, дацэнта, багамола, баксёра, ваўка, чалавека, ката, гіда, грака, спрута</i>	
12. Словы з памяншальна-ласкальным суфіксам -ок (-ёк): <i>гайка, ляска, багунка</i>	<i>кваску</i>

2. Асабовыя назоўнікі мужчынскага роду з мяккай, зацвярдзелай, а таксама з асновай на -г, -к, -х у месным склоне адназначна маюць канчаткі **-у (-ю)**. Праблемы ўзнікаюць з назоўнікамі на цвёрдую аснову, паколькі некаторыя даведнікі прапануюць замест канчаткаў **-у (-ю)** рускамоўны канчатак **-е** (*пры сыне, Купале, Тарасе*), хоць большасць даведнікаў прытрымліваецца асноўнага правіла і лічыць канчатак **-е** нелітаратурным. Розначытанні маем і ў вызначэнні канчаткаў неасабовых назоўнікаў мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага ліку (*па значэнню ці па значэнні, па загаду ці па загадзе, па ранжыру ці па ранжыры, па размеркаванні ці па размеркаванні*).

**Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду 2-га скланення
ў месным склоне адзіночнага ліку**

	Канчатак	Тып асновы	Прыклады
А С А Б О В Ы Я	-у (-ю)	аснова на любых зычных	<i>(пры) кавалю, Васілю, Міхасю, архітэктару, князю, вартаўніку, аднакласніку, аматару, дырэктару, археолагу, геолагу, арбітру, гледачу, канструктару</i>
	варыянтнасць: -у ці -е	аснова на цвёрдых зычных	<i>(пры) апекуну і апекуне, Івану і Іване, лесаводу і лесаводзе, рыбалове і рыбалове, сыну і сыне, Коласу і Коласе, брату і браце, дзеду і дзедзе, Тарасу і Тарасе</i>
Н Е А С А Б О В Ы Я	-і	аснова на мяккіх зычных	<i>(на) камені, алені, кані, агні, (у) музеі, гаі, краі, маі, раі</i>
	-ы	аснова на зацвярдзелых зычных	<i>(аб) дажджы, рэпертуары, тавары, ранжыры, каледжы, матчы, калачы, шалашы, тэлевізары, радары</i>
	-е	аснова на цвёрдых зычных	<i>(аб) аўсе, плыце, сталё, сне, інстытуце, калектыве, краявідзе, грыбе, горадзе, чоўне</i>
		аснова на <i>г, х</i> <i>г // з</i> <i>х // с</i>	запомніць (славянскія): <i>(аб) астрозе, лузе, версе, начлезе, беразе, крузе, парозе, плузе, розе (жывёлы), стоze, гаросе, наверх і інш.</i>
	-у	аснова на <i>к</i>	<i>(аб) алоўку, шыйтку, абутку, крыку, смаку, гэбліку, смутку, вапняку</i>
		аснова на <i>г, х,</i> якія не чаргуюцца <i>з</i> <i>з, с</i>	запомніць (часцей неславянскія): <i>(аб) рынгу, бульдогу, дыялогу, жаху, жэмчугу, маналогу, мітынгу, Бугу, васьміногу, мозгу, сцягу, мурагу, моху, тварагу, бегу, подзвігу, подыху, промаху, рагу (перакрыжаванне вуліц), шляху, цэху, лопуху, мяху, даху, арэху, перапалоху, смеху, руху, страху, штрыху;</i> варыянтнасць: <i>(у) фартуху і фартусе, Пецярбургу і Пецярбурзе, кажуху і кажусе, торгу і торзе і інш.</i>
устойлівыя		<i>на віду, на хаду, на калу, на баку, на</i>	

		выразы	<i>досвітку, на ляту, на бягу, на раду, на скаку, у хаду, у віду, у даўгу, у ладу</i>
--	--	--------	---

3. Скланенне рознаскланяльных назоўнікаў мужчынскага роду

	З націскам на аснове	З націскам на канчатку
тып скланення	як рознаскланяльны назоўнік мужчынскага роду <i>бацька</i>	як назоўнікі 1-га тыпу скланення з адпаведнай асновай (на ўзор слоў <i>вада, зямля, душа, дуга</i> і інш.)
прыклады	<i>бацька, ваявода, дзядзька, дзядуля, мужчына, стараста, творца, музыка, юнга; Віця, Дзіма, Міця, Міша, Пеця, Юра</i>	<i>слуга, старшыня, старшыня, суддзя, тамада; Гля, Крапіва, Кузьма, Фама</i>
Н.	<i>бацьк-а Юр-а</i>	<i>слуг-а Кузьм-а</i>
Р.	<i>бацьк-і Юр-ы</i>	<i>слуг-і Кузьм-ы</i>
Д.	<i>бацьк-у Юр-у</i>	<i>слуг-е Кузьм-е</i>
В.	<i>бацьк-у Юр-у</i>	<i>слуг-у Кузьм-у</i>
Т.	<i>бацьк-ам Юр-ам</i>	<i>слуг-ой Кузьм-ой</i>
М.	<i>(пры) бацьк-у Юр-у</i>	<i>(пры) слуг-е Кузьм-е</i>

Трэба заўважыць, што стаўленне да скланення некаторых з названых назоўнікаў у даведніках неадназначнае. Так, слова *ваявода*, паводле ТСБЛМ, у давальным і месным склонах мае канчатак *-е*.

4. Назоўнікі **агульнага** роду (*непаседа* (ён і яна)), а таксама імёны тыпу *Саша, Жэня, Валя*, якія могуць абазначаць асоб і жаночага, і мужчынскага полу з націскам на аснове скланяюцца ў залежнасці ад полу носьбіта: назоўнікі, што абазначаюць асоб жаночага полу, скланяюцца на ўзор назоўнікаў першага тыпу скланення (*кніга, парта, стужка*), а назоўнікі, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага роду (*бацька, дзядзька, мужчына*). Назоўнікі з націскам на канчатку скланяюцца незалежна ад полу носьбіта на ўзор назоўнікаў першага тыпу скланення (*сцяна, зямля, душа, вада*).

Скланенне назоўнікаў агульнага роду

	З націскам на аснове		З націскам на канчатку	
	назвы асоб жаночага полу	назвы асоб мужчынскага полу	назвы асоб жаночага полу	назвы асоб мужчынскага полу
тып скланення	як назоўнікі 1-га тыпу скланення з адпаведнай	як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага	як назоўнікі 1-га тыпу скланення з адпаведнай асновай (на ўзор	як назоўнікі 1-га тыпу скланення з адпаведнай

	асновай (на ўзор слоў <i>аснова, кухня, вежа</i> і інш.)	роду на -а (-я) з націскам на аснове (на ўзор слова <i>бацька</i> і інш.)	слоў <i>вада, зямля, душа</i> і інш.)	асновай (на ўзор слоў <i>вада, зямля, душа</i> і інш.)
прык- ла- ды	<i>сведка, калега, ціхоня, калека, недарэка, плакса, крыкса, непаседа, забіяка, задавака, п'яніца, служка; Жэня, Саша, Валя</i>		Адносяцца лічаныя назоўнікі: <i>ляўша, нераўня, праўша, размазня, сірата, скупянда, скупярда, ханжа</i>	
Н.	<i>калег-а</i>	<i>калег-а</i>	<i>размазн-я</i>	
Р.	<i>калег-і</i>	<i>калег-і</i>	<i>размазн-і</i>	
Д.	<i>калез-е</i>	<i>калег-у</i>	<i>размазн-і</i>	
В.	<i>калег-у</i>	<i>калег-у</i>	<i>размазн-ю</i>	
Т.	<i>калег-ай</i>	<i>калег-ам</i>	<i>размазн-ёй (-ёю)</i>	
М.	<i>(аб) калез-е</i>	<i>(аб) калег-у</i>	<i>(аб) размазн-і</i>	

5. Існуюць розначытанні і ў выкарыстанні формаў назоўнікаў роднага склону множнага ліку. Варыянтныя формы дапускаюцца і лічацца літаратурнымі, напрыклад, у назоўніках мужчынскага роду другога тыпу скланення (*яблыкаў – яблык, гектараў – гектар, салдатаў – салдат, партызанаў – партызан*); у назоўніках жаночага роду трэцяга тыпу скланення з мяккай асновай не пад націскам (*асаблівасцей – асаблівасцяў, сувязей – сувязяў, аповесцей – аповесцяў, якасцей – якасцяў, далей – даляў*); у назоўніках жаночага роду першага тыпу скланення (*сёстраў – сясіцёр, бярозаў – бяроз, яблыняў – яблынь*).

Між тым трэба адзначыць, што ў беларускай мове ў апошнія гады назіраецца тэндэнцыя да ўжывання канчаткаў *-аў (-яў)* у назоўніках з варыянтнымі формамі.

6. У скланенні прозвішчаў на галосны, асабліва на *-га, -ка, -ха* (*Пераходзька, Сарока, Пстыга, Сідарэнка, Марошка, Кузьменка, Паўленка*) існуе вялікі разнабой. Хутчэй гэта тлумачыцца недапрацаванасцю пытання і ўплывам рускай сістэмы словазмянення. Услед за Ф.М. Янкоўскім, лічым патрэбным такога тыпу прозвішчы скланяць, прычым па схеме скланення назоўнікаў агульнага роду: з націскам на аснове – у залежнасці ад полу носьбіта (жаночыя – як назоўнікі першага тыпу скланення *кніга, ручка*, мужчынскія – як слова *бацька*), з націскам на канчатку – незалежна ад полу носьбіта, як назоўнікі першага тыпу скланення (*Талака, Дуга*, як словы *сцяна, зямля*).

7. Існуюць праблемы пры вызначэнні роду назоўнікаў.

• **Род нескланяльных назоўнікаў іншамоўнага паходжання:**

1. Да **мужчынскага** роду адносяцца *адушаўлёныя* назоўнікі (назвы асоб мужчынскага полу, назвы жывых істот), акрамя:

- слоў-выключэнняў: *цэцэ* (муха) – ж. р., *івасі* (рыба) – ж. р.;
- слова *калібры* можа быць вызначана і мужчынскага, і жаночага роду.
- 2. Да **ніякага** роду адносяцца *неадушаўлёныя* назоўнікі, акрамя:
  - слоў-выключэнняў жаночага роду: *авеню* (вуліца), *кальрабі* (капуста), *браколі* (капуста), *цунамі* (хваля), *салямі* (каўбаса), назвы моў – *хіндзі, пушту, урду, фіджы, бенгалі, панджабі, сіндхі, непалі*;
  - слоў-выключэнняў мужчынскага роду: *карт-блани, гран-пры* (узнагарода), *бры* (сыр), *сулугуні* (сыр), *сірока* (вечер), *тарнада* (вечер);
  - слова *пенальці* можа быць вызначана і мужчынскага, і ніякага роду.
- 3. Да **жаночага** роду належаць *адушаўлёныя* назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *мадам, міс, місіс, пані, фрау, фрэйлін*.

• **Род абрэвіятур (складанаскарочаных слоў):**

1. У нескланяльных абрэвіятурах род вызначаецца па апорным слове: *НАН* (Нацыянальная **а**кадэмія навук) – ж. р., *ТБМ* (**Т**аварыства беларускай мовы) – н. р., *БрДУ* (Брэсцкі дзяржаўны **ў**ніверсітэт) – м. р.
2. У скланяльных абрэвіятурах род вызначаецца па граматычнай структуры слова (па канчатках), прычым скланяльныя выдзяляюцца толькі сярод складовых і гукавых абрэвіятур на зычны. Усе яны належаць да **мужчынскага роду**: *ЛіМ, ЦУМ, МАЗ, ВАК, БАМ, ЖЭК, БелАЗ, СніД, КАМАЗ, загс, нэп, завуч, прафкам, калгас, саўгас, лясгас, рыбгас, леспрамгас, філфак*.

• **Паводле даведнікаў, некаторыя назоўнікі беларускай мовы характарызуюцца родавай варыянтнасцю:**

- скланяльныя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду з рознымі канчаткамі (*бярлог і бярлога, клавійш і клавіша, зал і зала, топаль і таполя, замш і замша, гамёлак і гамёлка, зажор і зажора, мангуст і мангуста, падмен і падмена, перыфраз і перыфраза, плёс і плёса, прастор і прастора, прышчэп і прышчэпа, разлог і разлога, рэпрыз і рэпрыза, салат і салата, санаторый і санаторыя, сахарын і сахарына*), мужчынскага і ніякага роду (*каромысел і каромысла*);
- скланяльныя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду з аднолькавымі канчаткамі (*неруш*);
- нескланяльныя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду (*калібры*), мужчынскага і ніякага роду (*пенальці*).

• **Трэба памятаць:**

- словы *стараства, старшыня, старшына, тамада, суддзя, музыка, ваявода, слуга, служака, творца, юнга* і пад. – **мужчынскага** роду;
- словы *служка, сведка, калега, калека, ханжа, ляўша, размазня, скупянда* і пад. – **агульнага** роду;
- словы тыпу *архітэктар, адміністратар, вадзіцель, менеджар, адвакат, астраном, агент, акадэмік, герой, геолог, дырэктар, кандуктар*,

канструктар, касманаўт, лаўрэат, мадэльер, педагог, праграміст, рэдактар, філосаф і інш. – толькі **мужчынскага** роду, хоць могуць абазначаць і асоб жаночага полу (кампетэнтны архітэктар Алена Зуёнак прапанавала);

- назвы маладых істот у беларускай мове маюць **ніякі род** (гусяня, кураня, кацяня, ваверчаня, медзведзяня, жарабя), а ў рускай мове – **мужчынскі род** (гусёнок, курёнок, котёнок, бельчонок, медвежонок).

Марфалагічнае нармаванне прыметніка

1. Утварэнне прыналежных прыметнікаў.

Суфіксы прыналежных прыметнікаў					
Абазначаюць індывідуальную прыналежнасць		Абазначаюць агульную, родавую прыналежнасць			
-оў (-ов-)	-ін -ын	-ін -ын	-оў (-ов-)	-яч- -ач- -эч-	нулявы суфікс (Ш)
-ёў (-ёв-)			-ёў (-ёв-)		
-аў (-ав-)			-аў (-ав-)		
-еў (-ев-)			-еў (-ев-)		
ад асабовых назоўнікаў		ад неасабовых назоўнікаў		звычайна ад неасабовых назоўнікаў	
мужчынскага роду	жаночага роду	мужчынскага і жаночага роду	мужчынскага роду	мужчынскага і ніякага роду	мужчынскага і жаночага роду
<i>Жэнеў</i>	<i>Жэнін</i>	<i>салаіўны</i>	<i>зайцаў</i>	<i>парсячы</i>	<i>воўчы</i>
<i>Сашаў</i>	<i>Сашын</i>	<i>вераб'іны</i>	<i>бусаў</i>	<i>цялячы</i>	<i>заячы</i>
<i>Юраў</i>	<i>сястрын</i>	<i>шпачыны</i>	<i>салаўёў</i>	<i>ягнячы</i>	<i>гадзючы</i>
<i>Дзімаў</i>	<i>мамін</i>	<i>лебядзіны</i>	<i>кракадзіла</i>	<i>кашэчы</i>	<i>сабачы</i>
<i>Алесеў</i>	<i>Алесін</i>	<i>бусліны</i>	<i>ў</i>	<i>дзіцячы</i>	<i>сарочы</i>
<i>дзядулеў</i>	<i>бабулін</i>	<i>арліны</i>	<i>шчупакоў</i>	(ад асаб.)	<i>чалавечы</i>
<i>Мішаў</i>	<i>цётчын</i>	<i>вавёрчын</i>	<i>мядзведзеў</i>		(ад асаб.)
<i>Скарынаў</i>	<i>сяброўчын</i>	<i>пчаліны</i>			

2. Утварэнне формаў ступеняў параўнання прыметніка.

Ступень параўнання	Руская мова	Беларуская мова
сравнительная/вышэйшая	-е, -ее (-ей), -ше <i>умнее, выше</i>	-эйш-, -ейш-, -ш- <i>разумнейшы, вышэйшы</i>
превосходная/найвышэйшая	-ейш-, -айш- <i>интереснейший,</i> <i>умнейший</i>	най- + -эйш-, -ейш-, -ш-самы + прыметнік <i>найцікавейшы,</i> <i>самы цікавы,</i> <i>найразумнейшы,</i> <i>самы разумны</i>

Трэба памятаць: у словазлучэнні з простаю формай вышэйшай ступені параўнання залежны назоўнік ці займеннік ставяцца:

- у форме вінавальнага склону з прыназоўнікамі *за* (он можа ёй – ён маладзейшы за яе);
- у форме назоўнага склону са злучнікамі *чым* (он можа ёй – ён маладзейшы, чым яна);
- у форме назоўнага склону са злучнікамі *як* (он можа ёй – ён маладзейшы, як яна).

Не ўтвараюць ступеняў параўнання

Правіла	Прыклады
1. Адносныя прыметнікі	<i>веснавы, драўляны, лясны, вылічальны</i>
2. Прыналежныя прыметнікі	<i>матулін, жончын, бацькава, мядзведзеў, кавалёў, дырэктараў</i>
3. Якасныя: 1) абазначаюць колер праз адносіны да прадмета (асацыяцыя з пэўным прадметам)	<i>бронзавы, бэзавы, вішнёвы, залацісты, карыч-невы, кафейны, крэмавы, лімонны, паласаты, персікавы, попелны, стальны, чарнічны, цагляны</i>
2) абазначаюць масці жывёлаў	<i>буланы, вараны, гняды, руды, шызы</i>
3) абазначаюць сталую, нязменную прымету, статычную якасць	<i>вялы, крывы, бяздомны, вандроўны, жывы, мёртвы, сонны, халасты, жанаты</i>
4) абазначаюць прымету паводле знешняга выгляду, фізічнай адзнакі	<i>бязногі, барадаты, вусаты, чубаты, хвастаты, рагаты</i>
5) складаныя прыметнікі	<i>бела-жоўты, чырванатвары</i>
6) адносныя ў пераносным значэнні, якія сталі якаснымі	<i>жалезны характар, воўчы нораў, залатыя рукі, стальныя нервы</i>
7) ва ўстойлівых выразках	<i>лёгка атлетыка, цяжкая атлетыка, цяжкая прамысловасць</i>
8) прыметнікі з суфіксамі <i>-ават-, -яват-</i> (непаўната якасці)	<i>белаваты, зеленаваты, сіняваты, стараваты, васнаваты, паўнаваты</i>
9) некаторыя з суфіксамі <i>-ов-, -ав-</i>	<i>каляровы, нізавы</i>

– у беларускай мове трэба адрозніваць формы ступеняў параўнання прыслоўяў і формы ступеняў параўнання прыметнікаў (*ён маладзей за яе* – няправільны сказ, паколькі *маладзей* – гэта прыслоўе. У гэтым сказе павінна быць форма прыметніка: *ён* які? *маладзейшы за яе*. **Але:** *ён выглядаў* (як?) *маладзей* – правільны сказ).

Марфалагічнае нармаванне лічэбніка

1. Лічэбнікі *два, абодва* спалучаюцца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, а лічэбнікі *дзе, абедзве* з назоўнікамі жаночага роду. Паколькі *дзе, абедзве* спалучаюцца з назоўнікамі жаночага роду, то і мэтазгодным было б выкарыстанне слоў *дзвюхмоўе, дзвюхвосевы, дзвюхтысячны* і г.д.

2. Трэба памятаць, што існуе нямала словазлучэнняў назоўнікаў з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры*, якія будуюцца не па асноўным правіле: лічэбнікі *два (дзе), тры, чатыры* ўжываюцца з назоўнікамі назоўнага склону множнага ліку: *два сталы, тры брыгады*. Вылучыць пяць груп назоўнікаў са спецыфічнай спалучальнасцю з названымі лічэбнікамі:

- назоўнікі **жаночага роду** з націскным канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку пры спалучэнні з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры* супадаюць, як і ў рускай мове, па аснове, націску і канчатку з родным склонам адзіночнага ліку (*градам – градым* (Р. скл. адз. ліку) – *грамды* (Н. скл. мн. ліку) – **але градым** (з ліч. *два, тры, чатыры*). У гэтую групу ўключаюцца словы: *дача, дзясна, дуга, жаўна, ігла, каза, кайма, каляя, капа, карчма, каўбаса, качарга, клешчына, пара, пятля, пята, скаварада, старана, страказа, страла, страхы, струна, ступня, сцяна, сям'я, сястра, зіма, рака, каса, страхы, вайна, галава, сава, стапа, страфа, барада, труба, жняў, мяжа, мятла, нара, душы, вясна, рука, сляза, гара* і мн. інш.;

- назоўнікі **ніякага роду** з націскным канчаткам **-о, -ё** пры спалучэнні з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры* супадаюць па канчатку з назоўным склонам множнага ліку, а па націску і аснове – з родным склонам адзіночнага ліку (*бервяном – бервянам* (Р. скл. адз. ліку) – *бярвёмны* (Н. скл. мн. ліку) – **але бярвяным** (з ліч. *два, тры, чатыры*). Сюды ж уключаюцца словы: *гняздо, акно, сяло, вясло, гумно, пісьмо, сядло, палатно, пяро, сцягно, сцябло, вядро, жазло, жарало, звяно, кальцо, кассё, кляймо, яйцо* і інш.;

- некаторыя назоўнікі **мужчынскага роду** з нулявым канчаткам (*ікомл – іклам* (Р. скл. адз. ліку) – *іклы* (Н. скл. мн. ліку) – **але іклым** (з ліч. *два, тры, чатыры*), *доктар – два, тры, чатыры домктары, зуб – два, тры, чатыры зубым, конь – два, тры, чатыры канім, корпус – два, тры, чатыры компусы, чалавек – два, тры, чатыры чалавемкі, злодзей – два, тры, чатыры зломдзеі*). Большасць названых назоўнікаў супадае па націску з родным склонам адзіночнага ліку, а па канчатку – з назоўным склонам множнага ліку;

- некаторыя назоўнікі **агульнага роду** з націскам на канчатку, напрыклад: *сіратам – сіратым* (Р. скл. адз. ліку) – *сіроты* (Н. скл. мн. ліку) – **але сіратым** (з ліч. *два, тры, чатыры*), *скупяндам, скупярдам*. Назоўнікі супадаюць па форме з родным склонам адзіночнага ліку, як і ў

рускай мове;

- некаторыя назоўнікі **мужчынскага роду** з націскным канчаткам **-а, -я** (*старшынам – старшыным* (Р. скл. адз. ліку) – *старшымны* (Н. скл. мн. ліку) – **але** *старшыным* (з ліч. *два, тры, чатыры*), *суддзя, старшыня*). Як і ў рускай мове, назоўнікі супадаюць па форме з родным склонам адзіночнага ліку.

Важна ведаць, што:

- названыя словы спалучаюцца з лічэбнікамі падпарадкавальнай **сувяззю кіравання**, аднак ва ўскосных склонах – **сувяззю дапасавання** (*два кальцы, двух кольцаў, двума кольцамі*);

- **азначэнні** ў гэтых спалучэннях ставяцца ў форме **назоўнага склону множнага ліку** (*тры вялікія сялым*).

3. Праблемы ўзнікаюць пры ўжыванні некаторых дробавых лічэбнікаў:

а) калі ў лічніку дробавага лічэбніка лікі **два, тры, чатыры**, то ў назоўніку – парадкавы лічэбнік у форме назоўнага склону множнага ліку (*тры чацвёртыя* (каго, чаго?) *кіламетра*);

б) калі ў лічніку дробавага лічэбніка лікі **пяць, шэсць** і г.д., то ў назоўніку – парадкавы лічэбнік у форме роднага склону множнага ліку (*пяць трэціх* (каго, чаго?) *кіламетра*);

в) назоўнікі ў такіх словазлучэннях ставяцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку (*сем васьмых цэнтнера*).

Трэба адрозніваць:

- скланенне колькасных лічэбнікаў ад скланення зборных: *тры, трох, тром, трыма, (у) трох і трое, траіх, траім, траімі, (у) траіх; чатыры, чатырох, чатыром, чатырма, (у) чатырох і чацвёрта, чацвярых, чацвярым, чацвярымі, (у) чацвярых*;

- лічэбнікі *абое* (ён і яна), *абодва* (ён і ён), *абедзве* (яна і яна).

Марфалагічнае нармаванне дзеяслова

1. Формы дзеясловаў 1-й асобы множнага ліку цяперашняга/будучага часу абвеснага ладу з канчаткамі **-ом, -ём** трэба адрозніваць ад форм 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу з канчаткамі **-эм, -ем**: (мы) *ідзём, жывём, беражом, льём, нясём, стрыжом, грабём, сцеражом* – абвесны лад і (мы) *ідзем, жывем, беражэм, льем, нясем, стрыжэм, грабем, сцеражэм* – загадны лад.

2. Калі ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга/будучага часу націск на канчатку, то ў 1-й і 2-й асобе множнага ліку націск таксама на канчатку, прычым на апошнім складзе: *жыць* – яны *жывуць* – мы *жывём* – вы *жывяце* (-ё), *стаяць* – яны *стаяць* – мы *стаі* – вы *стаіце* (-ё),

крычаць – яны *крычаць* – мы *крычы́м* – вы *крычыце́* (-ё), *маўчаць* – яны *маўчаць*, мы *маўчы́м* – вы *маўчыце́* (-ё), *ісці* – яны *ідуць* – мы *ідзе́м* – вы *ідзяце́* (-ё).

3. Некаторыя дзеясловы, падобныя па напісанні, маюць розныя граматычныя катэгорыі, і ад іх па-рознаму ўтвараюцца граматычныя формы:

Інфінітыў (спражэнне, трыванне)	Формы множнага ліку цяперашняга/будучага часу	Дзеепрыслоўе
перагнаць (II, зак.) пераганяць (I, незак.)	перагонім, перагоніце, перагоняць; пераганяем, пераганяеце, пераганяюць	перагнаўшы пераганяючы
вывучыць (II, зак.) вывучаць (I, незак.)	вывучым, вывучыце, вывучаць; вывучаем, вывучаеце, вывучаюць	вывучыўшы вывучаючы
вырашыць (II, зак.) вырашаць (I, незак.)	вырашым, вырашыце, вырашаць; вырашаем, вырашаеце, вырашаюць	вырашыўшы вырашаючы
завяршыць (II, зак.) завяршаць (I, незак.)	завершым, завершыце, завершаць; завяршаем, завяршаеце, завяршаюць	завяршыўшы завяршаючы
зменшыць (II, зак.) змяншаць (I, незак.)	зменшым, зменшыце, зменшаць; змяншаем, змяншаеце, змяншаюць	зменшыўшы змяншаючы
злучыць (II, зак.) злучаць (I, незак.)	злучым, злучыце, злучаць; злучаем, злучаеце, злучаюць	злучыўшы злучаючы

Па аналогіі змяняюцца і наступныя пары дзеясловаў: *выйсці* – *выходзіць*, *вызначыць* – *вызначаць*, *аформіць* – *афармляць*, *абagnaць* – *абганяць*, *абурываць* – *абураць*, *аднесці* – *адносіць*, *купіць* – *купляць*, *падзяліць* – *падзяляць*, *паўтараць* – *паўтараць*, *правесці* – *праводзіць*, *прыляцець* – *прылятаць*, *пусціць* – *пускаць* і інш.

Марфалагічнае нармаванне дзеепрыметніка

1. Нягледзячы на тое, што ў падручніках падаюць утварэнне дзеепрыметнікаў пры дапамозе суфіксаў *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ш-*, *-ўш-*, *-л-*; *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*), *-н-*, *-ен-*, *-ан-*, *-т-*, не ўсе формы дзеепрыметнікаў аднолькава ўжывальныя ў сучаснай беларускай мове. Дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ом-* (*-ем-*), *-ім-* (*-ым-*), а таксама дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* не ўласцівы беларускай мове. Яны рэдка ўжываюцца ў афіцыйна-справавым і навуковым стылях у спалучэннях тэрміналагічнага характару, а таксама ва ўстойлівых словазлучэннях: *рэкамендуемая літаратура*, *атэстувемы студэнт*, *рухаючыя сілы*, *надыходзячыя падзеі*, *засохшая кветка*,

павесялеўшы твар. Дзеепрыметнікі з суфіксамі **-ш-**, **-ўш-** належыць замяняць формамі з суфіксам **-л-** (*засохлая кветка, павесялелы твар*).

2. Для беларускай мовы не характэрны зваротныя дзеепрыметнікі.

Трэба ведаць:

- дзеепрыметнікі з суфіксамі **-т-**, **-н-**, **-ан-**, **-ен-** утвараюцца толькі ад **пераходных** дзеясловаў і толькі **закончанага** трывання, напрыклад, ад слова *адтапіцца* нельга ўтварыць дзеепрыметнік, паколькі зваротныя дзеясловы – непераходныя; дзеясловы *адсырэць, брыкнуць, дапаўзіць, запалаць, паўплываць, смальнуць, умерзнуць* і г.д. таксама непераходныя;

- калі аснова інфінітыва заканчваецца на **-я-**, то **-я-** часцей за ўсё захоўваецца і ў дзеепрыметніках (*дастраляць – дастраляны, памяняць – памяняны, памяць – памяты, панарабляць – панарабляны, перапяць – перапяты, памуляць – памуляны, папрыганяць – папрыганяны, папрыдумляць – папрыдумляны, але дасячы – дасечаны, насячы – насечаны, спячы – спечаны*);

- калі дзеяслоўны корань заканчваецца на мяккія губныя зычныя, то ў дзеепрыметніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ен-**, назіраецца гістарычнае чаргаванне губных **[б']//[бл']**, **[п']//[пл']**, **[в']//[ўл']**, **[м']//[мл']**, **[ф']//[фл']** (*зрабіць – зроблены, прадубіць – прадублены, разляпіць – разлеплены, утоўпіць – утоўплены, забавіць – забавлены, прамовіць – прамовлены, натаміць – натамлены, усвядоміць – усвядомлены, прамовіць – прамовлены*);

- суфіксаў **-ян-**, **-ін-** у дзеепрыметніках няма.

Марфалагічнае нармаванне дзеепрыслоўя

1. Сказ пабудаваны правільна, калі асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем ці дзеепрыслоўным зваротам, выконваюцца адным і тым жа суб'ектам-дзеянікам: *У зімовы заснежаны дзень кветку шчасця дахаты я нёс, прытуліўшы да самых грудзей, каб яе не знявечыў мароз* (я нёс, і я прытуліў).

2. Сказ пабудаваны няправільна, калі асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем ці дзеепрыслоўным зваротам, выконваюцца рознымі суб'ектамі-дзеянікамі: *Слухаючы простыя і шчырыя словы брыгадзіра, у сялян склалася добрае ўражанне аб ім* – сказ няправільны, паколькі ўражанне склалася, але не магло *слухаць*, значыць дзеепрыслоўнае дзеянне выконвае іншы суб'ект, у прыватнасці, *сяляне*).

3. У абагульнена-асабовым аднастаўным сказе трэба кіравацца

палажэннямі пунктаў 1, 2, умоўна падстаўляючы суб'ект: *Не шукаючы, не знойдзеш (ты не шукаеш, і ты не знойдзеш)*.

4. Дзеепрыслоўе ці дзеепрыслоўны зварот можа быць выкарыстаны ў аднастаўным безасабовым сказе, калі ў склад выказніка ўваходзіць інфінітыў: *На чужы лоб сягаючы, трэба і свой падставіць* – правільны сказ. *Забіўшы паліцая, Сотнікава самога параніла* – сказ няправільны, паколькі ў складзе выказніка адсутнічае інфінітыў.

5. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць дзеянне, адначасовае з дзеяннем дзеяслова-выказніка, і ўтвараюцца толькі пры дапамозе суфіксаў **-учы (-ючы)** (ад дзеясловаў 1-га спражэння), **-ачы (-ячы)** (ад дзеясловаў 2-га спражэння) і толькі ад дзеясловаў незакончанага трывання: *Праглядаючы кнігу, Вера паставіла яе на палічку* – сказ няправільны, паколькі ў ім няма адначасовасці дзеяння.

Дзеепрыслоўі **баючымся, сплючым, крычучым, гаручым (гарэць), летучым (ляцець), маўчучым** ўтвараюцца ад дзеясловаў 2-га спражэння, але пры дапамозе суфіксаў 1-га спражэння.

6. Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое папярэднічае дзеянню дзеяслова-выказніка, і ўтвараюцца толькі пры дапамозе суфіксаў **-ўшы, -шы** і толькі ад дзеясловаў закончанага трывання: *Зрабіўшы дамашняе заданне, дзеці пайшлі гуляць*.

Памылковымі з'яўляюцца ўтварэнні тыпу: *чытаўшы, браўшы, думаўшы, пісаўшы, вучыўшыся, глядзеўшы, трымаўшы* і пад. (суфіксы **-ўшы, -шы** не могуць далучацца да дзеясловаў незакончанага трывання). Сказы з такімі дзеепрыслоўямі таксама памылковыя: *Браўшы абавязкі, трэба іх выконваць* – трэба *беручы*. *Касіўшы, бацька знайшоў незвычайнае птушынае гняздо* – трэба *косячы*.

Трэба памятаць, што пры ўжыванні дзеепрыслоўяў у кантэксце памылкі часта звязаны з выкарыстаннем суфіксаў, якія характэрны дзеепрыслоўям у рускай мове. Не блытаць: у рускай мове – *говоря, дыша, сказав, подняв*, у беларускай – *гаворачы, дыхаючы, сказаўшы, падняўшы*.

Сінтаксічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

1. У працэсе гістарычнага развіцця беларускай і рускай моў у галіне словазлучэнняў выпрацаваліся спецыфічныя законы і правілы дапасавання і кіравання.

Будова беларускіх і рускіх канструкцый

Руская мова	Беларуская мова
болеть чем (Т. скл.)	хварэць на што (<i>на</i> + В. скл.)
насмехаться, смеяться, издеваться,	кпіць, смяяцца, здзеквацца, жартаваць

шутить <i>над кем-чем</i> (над + Т. скл.)	з <i>каго-чаго</i> (з + Р. скл.)
поехать на заработки (на + В. скл.)	паехаць у заробкі (у + В. скл.)
удивляться, дивиться <i>кому-чему</i> (Д. скл.)	дзівіцца, здзівіцца, падзівіцца з <i>каго-чаго</i> (з + Р. скл.)
несколько раз в неделю (в + В. скл.)	некалькі разоў на тыдзень (на + В. скл.)
сходить за кем-чем (за + Т. скл.)	схадзіць <i>на каго-што</i> (на + В. скл.)
ходить за ягодами, дровами, свеклой, тмином, орехами (за + Т. скл.)	хадзіць у ягады, дровы, буракі, кмен, арэхі (у + В. скл.)
поехать на мельницу (на + В. скл.)	паехаць у млын (у + В. скл.)
благодарить <i>кого-что</i> (В. скл.)	дзякаваць <i>каму-чаму</i> (Д. скл.)
прощать <i>кого-что</i> (В. скл.)	дараваць <i>каму-чаму</i> (Д. скл.)
жениться <i>на ком</i> (на + М. скл.)	жаніцца, жаніць з <i>кім</i> (з + Т. скл.)
заведующий (<i>чем?</i>) библиотекой (Т. скл.)	загадчык (<i>чаго?</i>) бібліятэкі (Р. скл.)
создан по образцу	створаны на ўзор
более сорока лет (Р. скл.)	больш за сорок гадоў (за + В. скл.)
лет около сорока	гадоў каля сарака
2, 3, 4 раза в неделю (в + В. скл.)	2, 3, 4 разы на тыдзень (на + В. скл.)
в 5 километрах от города (дакладная адлегласць)	за 5 кіламетраў ад горада (дакладная адлегласць)
километрах в 5 от города (прыблізная адлегласць)	кіламетраў за 5 ад горада (прыблізная адлегласць)
по выбору	на выбар
приглядывать, присматривать <i>за кем-чем?</i>) детьми (за + Т. скл.)	даглядаць, глядзець (<i>каго-што?</i>) дзяцей (В.скл.)
ухаживать <i>за кем?</i>) девушкой (за + Т. скл.)	заляцацца <i>да каго?</i>) дзяўчыны (да + Р. скл.)
обращаться по адресу	звярнуцца на адрас
видеть своими глазами	бачыць на свае вочы
слышать своими ушами	чуць на свае вушы
не выполнить из-за (<i>кого-чего?</i>) лени	не выканаць праз (<i>каго-што?</i>) ляноту (В. скл.)
смеяться сквозь сон	смяцца праз сон
говорить сквозь смех	гаварыць праз смех
увидеть сквозь туман, слёзы	убачыць праз туман, слёзы
идти по самому берегу	ісці ўздоўж самага берага
дым идёт по ветру	дым ідзе з ветрам
по направлению к реке	у кірунку да ракі
по выходным дням, по праздникам	у выхадных дні, у святы
грустить по (<i>кому-чему?</i>); тосковать о ком-чем (по, о + М.скл.)	сумаваць <i>на кім-чым</i> (на + М.скл.)
в пять часов	а пятай гадзіне

печалиться по случаю	смуткаваць з прычыны, з нагоды
заботиться о птицах	клапаціцца пра птушак
по моему мнению	на маю думку
по моему зову	на мой кліч
сказать во весь голос	сказаць на поўны голас
мне в пользу	мне на (каго-што?) карысць
стрелять по бандиту	страляць у бандыта
жить по соседству	жыць у суседстве
вдохнуть полной грудью	уздыхнуць на поўныя грудзі
судить по итогам	меркаваць на выніках
по всем направлениям	на ўсіх кірунках
распределить по группам	размеркаваць на групам
встречаться по вечерам	сустрэкацца на вечарах
с обеих сторон дороги	аб апал (паабапал) дарогі
смотреть за (кем-чем?) нею	догляд, даглядаць (каго-што?) яе
не в шутку	не на жарты
жить у самого моря	жыць каля самага мора
маленький по размеру	малы памерам
поехать к брату	паехаць да брата
дорога к славе	дарога да славы
отречься от земли	выракацца зямлі
повернуться к кому-чему	павярнуцца да каго-чаго
не к кому обратиться	няма да каго звярнуцца
дом в пять этажей, комнат	дом на пяць паверхаў, пакояў
одолжить нож	пазычыць нажа
споткнуться о пень	спатыкнуцца на пень
прятаться по углам	хавацца ў вуглы
что касается меня	што да мяне
учитель за работой	настаўнік працуе
зарабатывать на стороне	зарабляць збоку
солнце клонится к лесу	сонца хіліцца на лес
во всю силу	на ўсю моц
снег по лапоть	снег па лапцю
избавиться от прошлого	пазбыцца былога
разжиться деньгами	узбіцца на грошы
забыть о (ком-чем?) сне, вечере	забыцца на (каго-што?) сон, вечар
испытать (кого-что?) беду, голод, утрату	спазнацца з (кім-чым?) бядою, стратай
жить с родителями	жыць пры бацьках
думать, мечтать о (ком-чем?) счастье	думаць, марыць пра (каго-што?) шчасце
не было о чем говорить	не было пра што гаварыць
идти по городу	ісці па горадзе

разговаривать по телефону	гаварыць па тэлефоне
не к месту	не <i>да</i> месца
у него болит нога	яму нага баліць
во весь рост	на ўвесь рост
всё на пользу студента	усё на карысьць студэнта
льстит начальнику	ліслівіць перад начальнікам
прикоснуться к кому-чему	дакрануцца <i>да каго-чаго</i>
допечь, донять кого	дапячы <i>каму</i>
по делам	па справах
лепить <i>из</i> чего	ляпіць, рабіць <i>з чаго</i>
вернуцца к кому	павярнуцца <i>да каго</i>
избавиться от кого-чего	пазбыцца <i>каго-чаго</i>
стрелять, бить, стучать <i>по кому-чему</i>	страляць, біць, стукаць <i>па кім-чым</i>
топить, истопить, растопить, протопить (что?) печку	паліць, выпаліць, прапаліць, падпаліць у (чым?) печы

Між тым існуюць розначытанні ў выкарыстанні некаторых канструкцый, напрыклад: *похожий на кого-что* – падобны *да каго-чаго* і падобны *на каго-што*, *пойти за грибами* – пайсці ў *грыбы* і пайсці *па грыбы*, *читать про себя* – чытаць *самому сабе* і чытаць *сам сабе* і інш.

2. Каардынацыя выказніка і дзейніка.

Выказнік ужываецца толькі ў множным ліку:

1) пасля аднародных дзейнікаў: *Народныя думы і казкі давалі мне сілы. Луг зялёны, сенажаць, лес дрымучы песнямі птушынымі звіняць. Алесь і Кастусь любілі бавіць час на лузе;*

2) перад аднароднымі дзейнікамі, першы з якіх у множным ліку: *Нагрэты дрэвы, дамы, зямля. Многа ранаў глыбокіх пакінулі нам навальнічныя дні, ліхалецце, вайна;*

3) калі пры дзейніку ёсць словы **ўсе, гэтыя, многія, некаторыя**: *Усе трое ўвайшлі ў хату. Некаторыя з вербаў схіліліся над вадой. Многія з пасажыраў хутка заснулі;*

4) калі пры дзейніку ёсць азначэнне ў множным ліку: *Зелянеюць тры магутныя дубы. У нашым двары раслі тры слуцкія бэры і некалькі яблынь. Два ротныя камандзіры дапаўнялі застольную бяседу. На возеры спыняюцца тысячы вадаплаўных птушак;*

5) калі дзейнік – назоўнік з часткай **паў-** – мае пры сабе дапасаванае азначэнне ў множным ліку: *Закончыліся самыя цяжкія паўмесяца.*

Выказнік ужываецца толькі ў адзіночным ліку:

1) калі дзейнік абазначае прыблізную колькасць: *Чалавек з дзесяць зарагатала. Сабралася чалавек каля дваццаці. Минула тыдні тры, і я атрымаў ліст;*

2) калі дзейнік – лічэбнік + *гадоў, месяцаў, тыдняў, дзён, гадзін, вёснаў* і г.д. (адрэзак часу): *Дваццаць гадоў прайшло пасля заканчэння школы. Да касьбы заставалася тыдні са два;*

3) калі дзейнік – колькасны лічэбнік *два, тры, чатыры* + *гады, тыдні* і г.д. (адрэзак часу): *Два тыдні праляцела;*

4) калі ў колькасна-іменным спалучэнні ёсць словы *ўсяго, толькі*: *Усяго восем мужчын сядзела. Толькі чатыры кніжкі стаяла на паліцы;*

5) калі ў колькасна-іменным спалучэнні ёсць займеннікі *нас, вас, іх*: *Прысутнічала нас шасцёра. Іх было трое;*

6) калі дзейнік – назоўнік з часткай *паў-* (без азначэння ў множным ліку): *Паўжыцця пройдзена, засталася зусім мала;*

7) калі дзейнік – няпэўны ці адмоўны займеннік *нехта, нешта, хтосьці, хто-небудзь, што-небудзь, штосьці, ніхто, нішто* + назоўнік (займеннік): *Хтосьці з іх нешта сказаў. Ніхто з нас не прыпомніў такога халоднага лета. Каб хто-небудзь з іх не бег з плачам;*

8) калі дзейнік – азначальны займеннік + назоўнік ці займеннік: *Кожны з прысутных выказаўся. Усякі з нас летняму дожджыку рады. Кожны з нас памятаў прачытаную ў дзяцінстве кніжку;*

9) калі дзейнік – назоўнік з лікавым значэннем (*дзесятка, сотня, пара, двойка, тройка* і інш.) + назоўнік: *Сотня студэнтаў займалася ў чытальнай зале. Чацвёрка быкоў цягнула арбу;*

10) калі дзейнік – назоўнік + словы *процьма, група, грамада, безліч, маса, палова, шэраг*: *Тут было ўжо безліч народу. Грамада палешукоў запоўніла хату. Праз некаторы час ля школы сабралася вялікая група хлопцаў;*

11) калі дзейнік – словы *тысяча, мільён, мільярд* + назоўнік: *Тысяча гадзін адлічана жыццём. Мільярд матылькоў лятала.*

Выказнік ужываецца і ў множным, і ў адзіночным ліку:

Дзейнік і яго пазіцыя	Адзіночны лік	Множны лік
1. Назоўнік + назоўнік творнага склону		<i>Маці з бацькам пайшлі ў адведкі (часцей).</i>
2. Толькі назоўнік назоўнага склону, а назоўнік ў творным склоне – дапаўненне	<i>Маці з бацькам пайшла ў адведкі (радзей).</i>	
3. Словы <i>мала, нямала, багата, колькі, столькі, некалькі, няма, шмат,</i>	<i>Шмат кніг ляжала. Некалькі чалавек стаяла.</i>	Можа быць пры абазначэнні асоб: <i>Некалькі чалавек</i>

<i>няшмат, многа</i> + назоўнік ці займеннік	<i>Нямнога часу засталося да свята.</i>	<i>стаялі.</i>
4. Слова <i>большасць, мноства, меншасць, рад, большая (меншая) частка</i> + назоўнік ці займеннік	<i>Рад хат стаяла ўздоўж шашы. Большасць вучняў была тут ўпершыню.</i>	Можа быць пры абазначэнні асоб: <i>Большасць вучняў былі тут ўпершыню.</i>
5. Зборны ці колькасны лічэбнік + назоўнік ці займеннік	<i>Пяцёра коней пасвілася. Трое дзяцей гуляла.</i>	Можа быць пры абазначэнні асоб: <i>Трое дзяцей гулялі.</i>
6. Перад аднароднымі дзейнікамі, першы з якіх у адзіночным ліку	<i>Чуўся шум, рогат, лаянка. На стале ляжала газета, кніжка і аловак.</i>	<i>Чуліся шум, рогат, лаянка. На стале ляжалі газета, кніжка і аловак.</i>

Звярніце ўвагу на сказы тыпу:

1. *Зубр ідзе з зубрыхай* – выказнік ставіцца толькі ў адзіночным ліку, паколькі згодна з прамым парадкам слоў дзейнікам з’яўляецца толькі слова *зубр*, спалучэнне з *зубрыхай* выконвае функцыю дапаўнення.

2. *Сто тысяч яблынь і груш вырасла ў дзедавым садзе* – выказнік у адзіночным ліку, паколькі тут адзін дзейнік, а не некалькі аднародных.

3. *Трое маленькіх ішчанят ішчільней прыціснуліся адно да аднаго* – выказнік толькі ў множным ліку, паколькі ў колькасна-іменным спалучэнні ёсць азначэнне ў множным ліку.

4. *Тыя, хто не паспеў пераправіцца праз раку, трапілі пад бамбёжку* – у даданай частцы выказнік толькі ў адзіночным ліку, паколькі каардынуецца дзейнікам адзіночнага ліку *хто*.

Лексічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

Лексічнае нармаванне – гэта выкарыстанне слова ў адпаведнасці з нормамі словаўжывання.

Выбар таго ці іншага слова ў значнай ступені залежыць ад рашэння моўцы, ад абставінаў камунікацыйнай сітуацыі. Гэта стварае глебу для ўзнікнення спрэчных момантаў у словаўжыванні. Між тым пытанні словаўжывання нельга вырашаць толькі на падставе суб’ектыўных густаў, паколькі павінна ўлічвацца гісторыя развіцця слова, а таксама ягоныя семантычныя і сінанімічныя магчымасці. Вызначыцца ў выбары дакладнай лексічнай адзінкі дапамагае і вывучэнне гісторыі мовы. Пэўную дапамогу ў правільнай арганізацыі выказвання мог бы аказаць даведнік па спалучальных магчымасцях слоў.

Так, няправільнае словаўжыванне звязана з:

- няведаннем семантычнага аб'ёму таго ці іншага слова;
- недакладным уяўленнем пра спалучальнасць слова з іншымі словамі;
- запазычаннем лексічных адзінак з неславянскіх моў;
- пранікненнем у беларускую мову адзінак лексічнай сістэмы рускай мовы. Падчас савецкай улады беларуская мова шмат страціла са сваёй адметнасці і самабытнасці. Першым крокам да вынішчэння ўласнага лексічнага складу было стварэнне так званага адзінага лексічнага фонду. Таму беларуская мова ператварылася ў беларуска-рускую трасянку. Так, у рознага кшталту перакладных слоўніках зафіксаваны словы тыпу: *рабяты, пусцяк, саставіць, стакан, брусчатка, бумажнік, быстра* і мн. інш. Такого тыпу лексіка актыўна ўкаранялася і ў тапанімію: *Трудавая, Сярэнеўка, Акцябр, Звезда, Звёздная, Свабода, Зернавая, Знаменская, Атраднае, Дружная, Мілавідная* і інш.

Сёння культура маўлення вымушае звярнуцца да гэтай праблемы, успомніць уласныя сродкі і мэтанакіравана іх выкарыстоўваць замест калькаваных з рускай мовы, а таксама акцэнтаваць увагу на значэнні лексем, на асаблівасцях спалучальнасці слоў. Ніжэй прыводзяцца некаторыя выпадкі выкарыстання лексем у беларускай мове.

Абраз – ікона. Абодва словы перадаюць адно значэнне ‘выява Бога або святога як прадмет рэлігійнага абыходку’. Але перавагу трэба аддаваць уласна беларускаму *абраз*. *Ікона* сустракаецца ў словах складаных, запазычаных пераважна праз царкоўнаславянскую ці рускую мову: *іканаграфія, ікананіс, іканастас, іканаборац* і пад. Звернем яшчэ ўвагу на наступныя формы: *вобраз – вобразы*, але *абраз – абразы*.

Адкрыць – адчыніць. Сінанімічныя дзеясловы, першы з якіх мае шэраг незалежных, уласных адценняў значэння. *Адкрыць* можна *рот, вочы, акно, вароты, шафу, канверт, кран, ваду, магчымасць, пасяджэнне, сход, талент, закон, новае, радовішча, сакрэт, таямніцу, агонь, лік, рахунак, душу, сэрца* і пад. *Адчыніць* жа з пералічанага можна хіба толькі *акно* і *вароты*. *Адкрыць фотастудыю* – значыць стварыць яе, а *адчыніць фотастудыю* – адкрыць дзверы, уваход у яе. Часам гэтыя магчымасці двух слоў не ўлічваюцца, параўн.: *Старшыня адчыніў вячэрняе пасяджэнне камісіі. Мы яшчэ ўчора адчынілі выставу.*

Алё – ало. Яшчэ ў 50–60-ыя гады 20 ст. беларускі выклічнік *алё* быў штучна замацаваны ў перакладных слоўніках у форме *ало*, якая скалькавана з рускага *алло*.

Апошнім часам – у апошні час. Першы выраз цалкам беларускі, другі – калька рускага словазлучэння з прыназоўнікам.

Благавешчанне – Дабравешчанне. Першае слова запазычана з царкоўнаславянскай мовы і называе адно з веснавых хрысціянскіх святаў.

Паколькі *благі* набыло ў беларускай мове значэнне ‘дрэнны’ (параўн.: *благі чалавек*), то *благавешчанне* скалькавана з рускай мовы, дзе *благой* мае значэнне ‘харошы’. *Дабравешчанне* – нарматыўнае беларускае слоўка з важным зместам.

Бягучы год. Гэта словазлучэнне з’яўляецца калькай з рус. *текущий год* і можа ўжывацца толькі ў канцылярска-справавым стылі: у *бягучым годзе, на бягучым рахунку, бягучая справаздачнасць*. У іншых выпадках выкарыстоўваюцца беларускія выразы: у *гэтым годзе, сёлета, сяголета*.

Веруючы – вернік. Першае слова – відавочны русізм. Яго сённяшні сінонім *вернік* як лексема здаўна існуе ў беларускай мове (у “Беларуска-расійскім слоўніку” (1925 г.) М. Байкова і С. Некрашэвіча даецца: *вернік – верыйный; поверенный*). Новае ж значэнне развілося нядаўна, і слова заняло сваё месца ў словаўтваральным радзе *кіраўнік* (параўн. рус. *управляющий*), *будаўнік, настаўнік, вартаўнік, чараўнік* і пад. А “стары” *вернік* ператварыўся ў *даверніка і наверанага*, якія больш дакладна перадаюць патрэбныя значэнні.

Вучэбны – навучальны. Слова-сінонімы, тонкія семантычныя адрозненні паміж якімі можна вызначыць праз узус, г. зн. пашыранае ўжыванне, параўн.: *навучальная / вучэбная работа ў школе; загадчык навучальнай часткі, вышэйшая навучальная ўстанова, вучэбны працэс, вучэбны корпус, вучэбны фільм, вучэбны полк, вучэбная праграма*.

Выстава – выстаўка. Слова *выстава* ўзнікла ў беларускай мове ў выніку ажыўлення народных гаворак як асновы літаратурнай мовы. Гэта – нульсуфіксальнае ўтварэнне ад дзеясловаў *выстаўляць – выставіць*, як і *выявіць – выява, выправіць – выправа, вымагаць – вымога, выгадаць – выгода*. Слова *выстаўка*, як сведчыць “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” (Т. 2. Мн., 1980. С. 285), – запазычанне з рускай мовы.

Вывеска – шыльда. Усе перакладныя слоўнікі слова *вывеска* падаюць толькі ў рускай частцы, яму адпавядае беларускае *шыльда*.

Дача – лецішча. Сінонімы, але з рознымі адценнямі. Правільней, відаць, будзе сказаць *жыць на дзяржаўнай дачы* (узгадаем гісторыю: *дача* ад *даць* за заслугі), але *збудаваці мы сабе лецішча і там бавіліся шмат дзён*. Слова *лецішча* ўтворана па рэгулярнай мадэлі: месца, дзе пасяліліся, – *паселішча*; месца, дзе расклалі агонь, – *вогнішча*; месца, дзе вучыліся, – *вучылішча*; месца, дзе стаяў замак – *замчышча*; месца, дзе праводзім лета, – *лецішча*.

Двухтысячны год – дзве тысячы першы, другі, трэці, дзесяты год. Адно з цяжкіх пытанняў нашай мовы – скланенне лічэбнікаў. Вось і даводзіцца чуць “перакручаныя” спалучэнні накшталт з *васьміста трыццаці пяці* або з *восемсот трыццаці пяці, да двух тысяч пятага года* і пад. Зараз звернем увагу толькі на адзін выпадак. Пры пазначэнні даты са

словам *год* ужываюцца парадкавыя лічэбнікі, у якіх ва ўскосных склонах змяняецца толькі апошняе слова (частка), напрыклад: *першаму класу, дваццаць трэцяга чысла, дзвесце восемдзсят сёмым наведвальнікам, дзве тысячы шэсцьсот чацвёртым рублём, да двухтысячнага года, к дзве тысячы пятаму году* і г.д. Напрыклад, у сказе: *Ён будзе службыць у войску па кантракце з дзве тысячы трэцяга аж да дзве тысячы дзесятага года. Не з дзвюх тысяч трэцяга!* Не трэба зблытваць такія канструкцыі з колькаснымі лічэбнікамі: з *дзвюх тысяч трох кніг*. Цяжкавата, але ў мовы свае законы і правілы, і трэба іх пільнавацца.

Задавацца пытаннем – задаваць сабе пытанне. У беларускай мове першае спалучэнне – непатрэбнае запазычанне з рускай мовы. Замест *Многія задаюцца пытаннем: чаму так сталася?* трэба было б сказаць *Многія задаюць сабе пытанне...*, бо беларускае *задавацца* – гэта перш за ўсё сінонім да *ганарыцца – фанабэрыцца – важнічаць – задзіраць нос*.

Заплаціць – аплаціць. Дзве памылкі найбольш часта сустракаюцца ў маўленні пры выкарыстанні гэтых і падобных дзеясловаў. Першая памылка – фанетычная: пад націскам замест гука [а] неправамерна вымаўляецца [о]. Трэба гаварыць *заплачу, заплаціш, заплаціць, заплацім, заплаціце, заплацяць* (а не *заплоціш, заплоцім* і г.д.). Тое ж і для дзеясловаў *плаціць, аплаціць, пераплаціць, даплаціць* і пад. Другая памылка – кантамінацыя кіравання. Правільныя канструкцыі: *аплаціць што і заплаціць за што*; няправільна, напрыклад: *Грамадзяне, аплаціце за праезд* (трэба: *аплаціце праезд*).

Заработак – заробак. *Заработак* – русізм, паколькі ўтвараецца ад слова *заработаць*, якое не існуе ў беларускай мове. *Заробак* жа ўтвараецца ад беларускага слова *зарабіць* і мае большую ступень рэгулярнасці ўжывання (*хадзіць / ездзіць у/на заробкі*). *Ездзіць на заробкі, паехаць у заробкі* – русізм.

Крышталёў – хрусталь. Слова-паранімы. *Крышталёў* – ‘цвёрдае цела ў форме мнагагранніка’: *крышталі солі; хрусталь* – ‘шкло адмысловай якасці’: *штучны хрусталь*. Прыметнікі ад гэтых назоўнікаў *крышталёвыя і хрустальныя* супадаюць толькі ў пераносных значэннях ‘празрысты, светлы, чысты’: *крышталёвыя / хрустальныя кроплі расы*. У сказе *У гарах крышталічна чыстае наветра* зблытаны паранімы *крышталёвыя* (прыслоўе: *крышталёва*) ‘чысты, празрысты’ і *крышталічныя* (прыслоўе: *крышталічна*) ‘які мае адносіны да крыштала’. У апошнім значэнні *крышталёвыя, крышталавыя, крышталічныя* з’яўляюцца сінонімамі.

Міма – паўз. Прыназоўнік *міма* кіруе родным склонам: *міма будынкаў, міма цэлі, міма фактаў*, а *паўз* – вінавальным: *паўз гасцінец, паўз вёску, паўз калону* (няправільна: *паўз калоны, паўз чыгункі*). *Паўз* перадае чыста прасторавыя адносіны, а *міма* дадаткова да прасторавых

значэнняў можа мець адценне наўмыснасці дзеяння: *Нельга прайсці міма падобных фактаў. Футбаліст пацэліў мячом міма варотаў*. Параўн.: *Малыя сігналілі рукамі і крычалі, але машына праімчала паўз* (па сэнсе лепей: *міма*) *іх*.

Моўца – аратар – выступальнік. Да гэтага часу ў беларускай мове застаецца незапоўненай лексічная лакуна аднаслоўнага называння ‘таго, хто гаворыць’. Ужываюцца такія лексемы, як *выступаючы, выступовец, выступальнік, моўца, аратар*. В. Ластоўскі да рус. *оратор* прапанаваў *красамоўца, прамоўца* і нават *умец гаварыць пры людзях*. Відаць, мова працягвае шукаць патрэбную адзінку. З прыведзеных, на наш погляд, найлепшыя “кандыдаты” на запаўненне лакуны – *моўца і выступоўца*.

На першы погляд – з першага погляду. *На першы погляд* – гэта ‘паводле першага ўражання’; з *першага погляду* – ‘адразу’. Выраз *на першы погляд* дапускае другі погляд – больш уважлівы, трэці – пільнейшы і г.д. Відаць, гэта не ўлічваецца ў рэпліцы настаўніцы: *Сшытак добры. Гэта адразу відаць на першы погляд* (лепей: *Гэта відаць з першага погляду, або Гэта адразу відаць*).

Напой – напітак. *Напой* – натуральнае ў беларускай мове слова, утворанае нульсуфіксальным спосабам ад дзеяслова *напіцца / напіць*, як і *надой ад надаць, перастой ад перастаяць, настой ад настаяць, набой ад набіць*. Яго дублет *напітак* запазычаны з рускай мовы і са словаўтваральнага боку – штучнае для беларускай мовы слова з неўласцівым суфіксам *-так*.

Паасобнік – экзэмпляр. Поўныя сінонімы, першы з якіх “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” лічыць устарэлым. Але практыка сведчыць, што слова *паасобнік* перажывае адраджэнне і шырока бытуе ў адпаведных выказваннях і тэкстах.

Папялушка – золушка. Недзе ў IX ст. у Кітаі ўзнік казачны сюжэт пра няшчасную прыгажуню, з якой здзекаваліся мачыха і яе дочки. На Захадзе гэты сюжэт вядомы з герайнай па імені Сіндэрэла (з англ. *cinder* ‘попел’), па-руску – *Золушка*, а па-беларуску – *Папялушка*. Прыклад вельмі ўдалага калькавання слова, якое ў кожнай мове захоўвае сваё зыходнае, вельмі знамянальнае значэнне.

Правінцыяльны – правінцыйны. Тлумачальны слоўнік не падае лексему *правінцыйны*, але можна дапусціць, што яно ўтворана ад *правінцыя* (*правінцыйная газета, правінцыйны тэатр, правінцыйная мода*), у той час як *правінцыяльны* – ад *правінцыял* (*правінцыяльныя погляды, правінцыяльнае адзенне*).

Прымета – прыкмета. Абодва варыянты ўзаемазамяняльныя. Але што цікава: слоўнік дае слова *прыкметлівы*, а не прыводзіць слова *прыметлівы*. Значыць, *прыкмета* – не менш важнае слова, чым слова без *к*. Трэба меркаваць, што гэты гук узнік чыста фанетычным шляхам.

І называецца ён па-навуковаму – эпентэзай (устаўкай). Адзначаецца гэта з’ява ў розных мовах (параўн.: рус. *страм, ндрав*, што значыць *срам, нрав*). Ёсць і іншае меркаванне: *прыкмета* ў беларускай мове – украінізм.

Прыхожая – вітальня. З двух гэтых спосабаў пазначэння аднаго паняцця перавагу трэба аддаць не запазычанаму *прыхожая*, а ўласнабеларускаму *вітальня*, якое і зместам (месца, дзе вітаюць гасцей) і формай (параўн.: *кухня, спальня, раздзявальня*) адпавядае духу роднай мовы.

Святлафор – а не светлафор, светафор. Слова *святлафор* мае ў сваім складзе дзве часткі: *святла-* (*святло*) і грэцкае *форос* – ‘які нясе (носіць)’. Даслоўнае значэнне слова – ‘які носіць (нясе) святло’, “*святланос*”. Толькі форма *святлафор* абгрунтаваная, нарматыўная. Форма “*светафор*” – штучнае запазычанне, яно зацямяе сэнс слова і дэзарыентуе чытача.

Уласцівы – характэрны. Тлумачальны слоўнік, раскрываючы значэнне гэтых слоў, указвае: *уласцівы* ‘які характэрны для каго-небудзь, чаго-небудзь’; *характэрны* ‘ўласцівы пэўнай асобе’. З гэтага вынікае, што лексемы сінанімічныя, але маюць розную спалучальнасць: *уласцівы каму* – характэрны для каго, што парушана ў выказванні: *Усё гэта словы, не ўласцівыя для маёй гаворкі* (з вуснаў філолага).

Чай – гарбата. Тлумачальны слоўнік адзначае, што *гарбата* – гэта той самы *чай*, толькі слова ўстарэлае. Але сёння *чай – гарбата* проціпастаўляюцца хутчэй не па адзнацы “сучаснае – устарэлае”, а па лініі “традыцыйны чай – чай, прыгатаваны з розных раслін і іх пладоў, з рознага зяленіва” (што, дарэчы, адпавядае этымалагічнай структуры слова *гарбата* < лац. *herba* ‘расліна’ і кітайск. *тэ* ‘чай’).

Шыльда – вывеска. Рускамоўнаму слову *вывеска* адпавядае беларускае *шыльда*, што і пацвярджаецца слоўнікамі.

ДАКЛАДНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Дакладнасць са старажытнасці ўсведамляецца як адна з асноўных вартасцяў маўлення, якая прадугледжвае строгую суадноснасць паміж агульнапрынятым значэннем слова (звароту) і яго прымяненнем на практыцы. Недакладнымі будуць выказванні тыпу: *Немалаважную ролю* (трэба: значэнне) *тут мае актывізацыя работы з тымі, хто накіраваны на вучобу сельскагаспадарчымі прадпрыемствамі; У палотнах з асобнай* (трэба: асаблівай) *сілай і пранікнёнасцю адчувалася радасць жыцця.* Дакладнасць маўлення як камунікацыйная якасць абазначае адпаведнасць сэнсавага боку маўлення (плана зместу) прадметнай рэчаіснасці ці сістэме паняццяў.

Адрозніваюць дакладнасць прадметную і дакладнасць паняццёвую. **Прадметная** дакладнасць заключаецца ў адпаведнасці зместу маўлення тым прадметам, з’явам рэчаіснасці, якія адлюстроўваюцца маўленнем. А для гэтага прадмет маўлення павінен быць пазнаны вельмі глыбока. **Паняццёвая** дакладнасць – гэта адпаведнасць зместу маўлення той сістэме паняццяў, якая ў ёй абазначана.

Дакладнасць як якасць маўлення заўсёды звязвалася з уменнем ясна думаць, з веданнем прадмета маўлення, з цвёрдым усведамленнем значэння слоў. Як камунікацыйная якасць дакладнасць звязана найперш з лексічным узроўнем у сістэме мовы. Каб маўленне было дакладным, словы павінны ўжывацца ў поўнай адпаведнасці з тымі значэннямі, якія за імі замацаваны. Паўната адпаведнасці слова прадмету ці з’яве забяспечвае паўнату праўдзівасці інфармацыі. Інакш кажучы, дакладнасць паведамлення, перадачы інфармацыі суб’ядніку залежыць ад таго, наколькі выбраныя адзінкі мовы выражаюць сутнасць аб’екта маўлення. Калі выбрана прыблізнае слова, то яно прыблізна перадае сутнасць названага ім прадмета.

У працэсе маўленчай практыкі ўдакладняюцца і абнаўляюцца сэнсавыя і граматычныя сувязі слова, узбагачаецца і ўдасканалюцца яго семантыка, акрэсліваецца сфера яго распаўсюджвання, складваецца яго стылістычная афарбоўка. Таму адным з найбольш важных патрабаванняў культуры маўлення з’яўляецца выбар дакладнага слова, якое б найбольш поўна адпавядала зместу маўлення. Гэта датычыцца перш за ўсё слоў з прамым значэннем, таму што прамое значэнне як бы “непасрэдна накіравана на прадмет” (В.У. Вінаградаў). Слова ў прамым значэнні менш залежыць ад кантэксту. Пры поўнай рэалізацыі сваіх выяўленчых магчымасцяў слова натуральна ўваходзіць у кантэкст – у звыклыя для яго спалучэнні з іншымі словамі. У тым выпадку, калі слова выбрана без уліку

яго дакладнага сэнсу і не адпавядае звыкламу спалучэнню, яно ўспрымаецца як парушэнне літаратурных нормаў.

Асноўнымі ўмовамі, якія садзейнічаюць дакладнасці маўлення, з’яўляюцца экстралінгвістычныя і ўласналінгвістычныя ўмовы. Важнай **экстралінгвістычнай** умовай лічыцца веданне прадмета думкі, гаворкі. **Уласналінгвістычнымі** ўмовамі забеспячэння дакладнасці маўлення з’яўляюцца:

1. Веданне значэння слова: *Майстар **вырэзваў*** (трэба: маляваў) *фрэскі. **Калісьці*** (трэба: калі-небудзь) *мы будзем працаваць на гэтым заводзе. Дубок **шэпчацца*** (трэба: дубкі шэпчацца ці дубок шапоча). *У вагоне стаіць **смяротная*** (трэба: мёртвая) *цішыня. **Самаадданы*** (трэба: самаахварны) *учынак. Мы купілі **абанент*** (трэба: абанемент) *у басейн. Ён быў адзеты ў **грамадзянскую*** (трэба: цывільную) *вопратку.*

2. Веданне сінанімічных магчымасцяў мовы, умелы выбар з сінанімічнага раду неабходнай моўнай адзінкі. Самай асноўнай функцыяй сінанімаў у маўленні з’яўляецца функцыя ўдакладнення. Дзеля яе мова назапасіла сінанімы, распрацавала тонкія адносіны паміж імі ў сінанімічных радах і парадыхмах. Але як часта ў маўленні замест дакладных, патрэбных для данай сітуацыі слоў выкарыстоўваюцца ці то гатовыя, стандартныя выразы, ці то выпадковыя словы. Нярэдка змешванне сінанімаў прыводзіць не толькі да недакладнасці, але і да маўленчых кур’ёзаў. Так семантыка дзеяслова *любіць* шырэйшая, чым дзеяслова *кахаць*, таму ў сінанімічныя адносіны яны ўступаюць, калі мнагазначны дзеяслоў *любіць* выступае ў значэнні ‘мець вялікае сардэчнае пачуццё’ (памылковае ўжыванне ‘*кахаю зямлю сваю*’). Ужыванне дакладнага сінаніма дазваляе пазбегнуць паўтораў у маўленні.

3. Веданне мнагазначнасці слова ці фразеалагізма, умелае размежаванне полісеміі. У працэсе маўлення суб’яднік часам па-свойму ўспрымае, разумее полісемантычную адзінку – не з тым значэннем, якое “закадзіравана”. У такіх выпадках узнікае сітуацыя непаразумення: *Баксёры **атрымалі** бронзу. Абавязак урача не адмахвацца ад хворага, а **давесці яго да канца**.* Значэнні мнагазначнага слова (фразеалагізма) рэалізуюцца ў кантэксце пры спалучальнасці слова (фразеалагізма) з іншымі словамі. Такія лексемныя па-рознаму ўспрымаюцца людзьмі, што можа парушыць дакладнасць маўлення, напрыклад: загаловак артыкула ў газеце “*Дзе напіцца?*” успрымаецца неадназначна, што можа выклікаць камічную сітуацыю. Трэба памятаць, што ў пэўным кантэксце павінна выступаць толькі адно значэнне слова.

4. Веданне аманіміі. Неразмежаванне амонімаў прыводзіць да парушэння дакладнасці словаўжывання, да двухсэнсоўнасці выказвання, да каламбураў. Зменшыць верагоднасць памылак дапаможа актывізацыя ўвагі

да маўлення, трэніроўка маўленчых навыкаў. Асабліва неабходна звяртаць увагу на міжмоўную аманімію. Так, нярэдка пры перакладах з рускай мовы на беларускую ўзнікаюць недакладнасці: *У суседнім пакоі нехта гуляў* (трэба: іграў) *на гармоніку. У тэатры артыстка цудоўна згуляла* (трэба: сыграла) *сваю ролю. Дзеці ігралі* (трэба: гулялі) *у хованкі*. Такія памылкі ўзніклі таму, што рускаму дзеяслову *играть* у беларускай мове адпавядаюць два: *гуляць* і *іграць*. Такім чынам, амонімы трэба ўжываць так, каб сэнс іх у сказе выяўляўся ясна і дакладна: *У бабулі вяду з калодзежа мы даставалі жураўлём* ('прыстасаванне пры калодзежы для даставання вяды ў выглядзе доўгага шаста, які служыць рычагом'). *Здалёк даносілася курлыкканне жураўлёў* ('вялікая балотная птушка з доўгімі нагамі і доўгай шыяй').

5. Размежаванне паронімаў – слоў, блізкіх па значэнні і сферы выкарыстання, але розных па словаўтваральнай структуры (*асабовы* – *асаблівы* – *асабісты* – *асобны* – *асобасны*; *смалісты* – *смаловы* – *смаляны* – *смольны*). Такія словы падобныя і па гучанні, што павялічвае небяспеку іх неразмежавання ў маўленні: *сітуацыйны* (трэба: сітуацыйны) *план*, *пасадзіць дрэўка* (трэба: дрэўца), *запаветная* (трэба: запаветная) *зона пушчы*, *цікаўны* (трэба: цікавы) *артыкул*, *гарысты* (трэба: горны) *вадаспад*, *мінералагічныя* (трэба: мінеральныя) *угнаенні*. Гукавая блізкасць і падабенства паронімаў у значэннях тлумачыцца тым, што ў іх, як правіла, адзін і той жа марфалагічны карань. Між тым нярэдка спецыяльна з пэўнымі мэтамі збліжаюць, спалучаюць рознакаранёвыя сугучныя словы, асабліва ў друкаваных СМІ (назвы загаловаў артыкулаў: “*Палімеры і паўмеры*”, “*Прытворныя прыдворныя*”, “*Фарш з фальшам*”). Такая з’ява называецца паранамазіяй.

Такім чынам, дакладнасць грунтуецца на лексіка-семантычных нормах і праяўляецца ў адпаведнасці сэнсавага боку маўлення сістэме паняццяў. Дакладнасць маўлення цесна звязана з правільнасцю, бо парушэнне нормы часта скажае або зацямяе семантыку слова. Калі правільнасць маўлення мае непасрэдную сувязь з захаваннем арфаэпічных, акцэнталагічных, словаўтваральных, граматычных, сінтаксічных нормаў, то дакладнасць маўлення звязана з захаваннем лексіка-семантычных і фразеалагічна-семантычных нормаў.

ЛАГІЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Абавязковым кампанентам маўленчай культуры з’яўляецца **лагічнасць** маўлення – якасць, што грунтуецца на акрэсленасці думкі, паслядоўнасці яе разгортвання, доказнасці аргументаў, абгрунтаванасці і бездакорнасці вывадаў. Маўленне лагічнае, калі сэнсавыя сувязі паміж яго

асноўнымі элементамі (словамі, словазлучэннямі, сказамі) адпавядаюць законам логікі, законам мыслення. Нават адно недакладна выкарыстанае слова робіць маўленне нелагічным.

Існуюць пэўныя ўмовы стварэння лагічнасці: экстралінгвістычныя і ўласналінгвістычныя. Да **экстралінгвістычных** найперш адносіцца ўменне лагічна мысліць – умова, якая патрабуе авалодання логікай разважання, нормамі або прынцыпамі правільнага мыслення. Любы акт маўлення павінен адпавядаць законам логікі. Неабходна выхоўваць у сабе строгую дысцыпліну думкі, не дапускаць у самім мысленні лагічных памылак тыпу: *Большая палова аўдыторыі слухала, а меншая не маўчала* – сінтаксічна ўсё правільна, але паловы заўсёды роўныя, значыць, логікі тут няма. У гэтым выпадку лепш сказаць ‘*частка*’.

Уласналінгвістычныя ўмовы патрабуюць ведання моўных сродкаў, якія садзейнічаюць сэнсавай звязнасці. Як правіла, гэта сродкі на сінтаксічным узроўні. Так, да лінгвістычных сродкаў, што забяспечваюць лагічнасць маўлення, адносяцца:

1. Правільны парадак слоў у сказе. Сказ дзеліцца на два кампаненты: *тэму* – зыходны пункт выказвання і *рэму* – камунікацыйны цэнтр, носьбіт новага. Правільная лагічная будова стылістычна нейтральнага выказвання патрабуе, каб тэма папярэднічала рэме. Звычайна граматычнае члянэнне сказа патрабуе, каб акалічнасці знаходзіліся перад выказнікам (*добра зрабіць*), дапасаванае азначэнне – перад азначаемым словам (*цудоўны дзень*), недапасаванае азначэнне павінна стаяць пасля азначаемага слова (*нос гарбінкай*). Даданыя члены сказа, як правіла, стаяць побач з тымі словамі, з якімі звязаны сэнсава і граматычна, інакш узнікае нелагічнасць маўлення (*Школьнікі нясуць кветкі з вясёлымі тварамі. Пастух прыгнаў кароў у нецвярозым стане і са спазненнем*). Трэба памятаць, што пры наяўнасці аманімічных форм назоўнага і вінавальнага склонаў назоўнікаў (дзеянік і дапаўненне) на першае месца ставіцца форма назоўнага склона (дзеянік), г.зн. прэпазіцыйны да выказніка член сказа з’яўляецца дзейнікам, а постпазіцыйны – дапаўненнем: *Дзень* (дзеянік) *змяняе ноч* (дапаўненне). *Тралейбус* (дзеянік) *абагнаў аўтобус* (дапаўненне). Між тым у такіх выпадках узнікае двухсэнсоўнасць, таму лепш пазбягаць падобных канструкцый.

Займеннікі звычайна паказваюць на самы блізкі да іх (папярэдні) назоўнік таго самага роду і ліку, таму займеннікі павінны ставіцца як мага бліжэй да замяняльнага назоўніка, інакш ствараецца двухсэнсоўнасць, незразумеласць, а то і кур’ёз: *Саша перадала Ані, каб тая забрала яе. У кожнага вучня свой характар, сваё жыццё, і да яго трэба ўмець падысці*. Гэтае ж правіла спрацоўвае і на даданыя часткі складанага сказа (злучальнае слова сэнсава звязана і адносіцца да самага блізкага да яго

назоўніка): *Я пайшоў да суседа рэзаць парсюка, з якім дамовіўся пра гэта раней. На ўроку мовы вучні складаюць план пераказу, якім і вызначаецца ўся наступная праца. Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю.*

2. Лексічная спалучальнасць, г.зн. правільнае, лагічна несупярэчлівае спалучэнне аднаго слова з другім: *выканаць паказчыкі* (трэба: план), *праблема разглядаецца* (трэба: вырашаецца), *варыць* (трэба: гатаваць) *сняданак*, *малы* (трэба: слабы) *вецер*, *ідзе* (трэба: пачаўся) *снегапад*, *рабіць* (трэба: пісаць) *артыкул*. Няправільнае спалучэнне аднаго слова з іншымі стварае памылковае ўяўленне пра ўласцівасці, адметнасці прадмета: *Дваццаць гадоў таму адбылася Чарнобыльская катастрофа* (трэба: аварыя). *Упершыню Таісу Міхайлаўну я ўбачыла не ў клініцы, а на раённай Дошчы гонару. Васіль скакаў на неадукаваным жарэбчыку* (трэба: непадкаваным). Неабходна сачыць, каб у маўленні словы сэнсава не перэчылі адно аднаму (*табун коней*, але няправільна *табун сарок*; *сонечны дзень*, але нелагічна *сонечныя акулеры*). Часам правільнае спалучэнне слоў забараняецца традыцыяй (можа быць *буры мядзведзь*, але не могуць быць *бурыя вочы*).

Нярэдка несумяшчальныя, несуднасныя паняцці аб'ядноўваюцца ў адзін аднародны рад, што прыводзіць да алагізмаў: *Плывуць плыты і мары к мору. Варка пацалавала белагаловага Саўку і чатырохгадовую Нюрку і выйшла з хаты. У нашым калгасе гадуюць свіней, курэй, кароў і іншых птушак. Тэксты ў асноўным узяты з мастацкай і навукова-папулярнай літаратуры, газет і часопісаў. Куплю аноды, катоды, бульбу. Сюды са спазненнем прыходзяць аўтобусы і анекдоты. Жанчына звярнулася да чалавека з аўтарытэтам і вялікім чамаданам.*

Нярэдка ў творах мастацкай літаратуры спецыяльна, найчасцей для стварэння камічнага эфекту, спалучаюць семантычна далёкія, несумяшчальныя, несуднасныя па лексічным значэнні, неаднародныя паняцці. Такая стылістычная фігура называецца **зеўгмай**: *Не галубамі пахне, а куляй. Хто любіць гарбуз, а я Кацярыну. Мужчын у нас няма, адны толькі начальнікі. Да многага даходзіў не розумам, а нагамі. У кожнага сваё: у каго камень на сэрцы, а ў каго – за пазухай.*

3. Правільная будова сказаў, г.зн. правільны выбар патрэбнай сінтаксічнай канструкцыі, сродкаў лагічнай і сінтаксічнай сувязяў паміж часткамі выказвання і асобнымі сказамі. Сказы ў тэксце павінны быць сэнсава звязаны. Для лагічнай арганізацыі тэксту немалаважным з'яўляецца выбар адпаведных сінтаксічных структур, у якіх рэалізуецца думка за кошт правільнага спалучэння сказаў з дапамогай паралельнай або ланцужковай сувязі.

Важным сродкам выражэння лагічных сувязяў паміж часткамі выказвання з'яўляюцца прыназоўнікі, часціцы, а таксама пабочныя словы: *Крушэнне адбылося **дзякуючы** няўважлівасці абходчыка. Многае ўжо было зроблена, хаця і з пэўнымі недахопамі, – **увогуле**, будзем і далей працягваць у гэтым кірунку.* Лагічнасць тэксту парушаецца, калі аўтар няўважліва абыходзіцца са злучнікамі і злучальнымі словамі: *Пад кіраўніцтвам вопытнай настаўніцы біялогіі вучні ставяць доследы **як** на навучальнай праграме, **так і** з многімі сельскагаспадарчымі культурамі. Нашы будаўнікі абнавілі **не толькі** старыя заводы, **але і** пабудавалі новыя.*

Сэнсавая супярэчнасць і адпаведна нелагічнасць узнікае і тады, калі ў сказе дзеепрыслоўнае дзеянне і дзеянне дзеяслова-выказніка выконваюцца рознымі суб'ектамі: *Гуляючы на вуліцы, нечакана стала холадна. Прачытаўшы кніжку, мне зрабілася радасна і весела.*

Складаныя сказы не павінны абцяжарвацца даданымі часткамі: *Ты доўга думаеш, якім у першым класе твой будзе першы ў жыцці ўрок, якім святлом, якім гарачым словам дарогу к сэрцу кожнаму знайсці, каб гэтым хлапчукам белгаловым патрэбнай быць заўсёды ў жыцці, каб кожны стаў і мужны і шчаслівы, каб з імі ты шчаслівая была...* Сказ, абцяжараны даданымі, павялічвае адлегласць паміж тэмай і рэмай, ускладняе ўспрыняцце сэнсу выказвання. Складаным сказам неабходны суразмернасць частак, лагічнае развіццё думкі: *У калгасе часта праводзяцца сустрэчы з артыстамі, на якіх гучаць песні вядомых эстрадных майстроў, якія навяваюць успаміны пра маладосць.*

4. Лагічна мэтазгоднае чляненне тэксту на абзацы. Абзац – сродак пісьмовага тэксту, у вусным маўленні праяўляецца праз інтанацыю. Абзац служыць выражэннем закончанасці часткі цэлага. Правільна арганізаваныя абзацы дапамагаюць сачыць за логікай аўтарскай думкі. Чляненне тэксту на абзацы робіць выказванне лагічна цэласным, дапамагае ўспрымання аўтарскай думкі. Асабліва дакладным лагічным адзінствам і паслядоўнасцю характарызуюцца абзацы ў навуковых творах і афіцыйна-справавых тэкстах. Тут звычайна ў пачатку абзаца выказваецца асноўная думка, а потым даецца яе больш дэтальнае тлумачэнне, якое падмацоўваецца аргументамі, доказамі, прыкладамі, цытатамі і г.д. Абзац у навуковым і справавым маўленні будзе ад агульнага да прыватнага, ад сцвярджэння да доказу, ад прычыны да выніку. У мастацкім тэксце абзац звычайна заснаваны на прынцыпах эмацыянальнага або лагічнага падкрэслівання, вылучэння:

Я прывёз Белья Васількі.

Іхнія пушыстыя грабенчыкі мякчэйшыя за пух у падушках, на якіх адпачывалі ў Давыд-Гарадку італьянцы, едучы ўпрыгожваць Пецябург.

Пісьменнік афармляе ў абзац тэя часткі, якія хоча вылучыць, каб уздзейнічаць на чытача ў патрэбным накірунку:

Я дайшоў да мосціка Змітрака Бядулі.

Гэта самы прыгожы ў Менску мосцік – з дзвюма аркамі, чатырма ліхтарамі і трыма на кожным ліхтары лямпамі ў малочных камінках...

Правільнае карыстанне абзацам – паказчык культуры пісьмовай мовы, умення лагічна чляніць тэкст на часткі. Няправільны падзел тэксту на абзацы – лагічная памылка:

Помнікі разбурае стыхія, час або знішчаюць людзі.

Але ж у паэтавым скверыку стыхія не шалела, і час яшчэ не паспеў сабраць сваю разбуральную сілу...

Калі такое члянэнне тэксту можна апраўдаць аўтарскай задумкай, то невыдзяленне абзацаў адназначна лічыцца памылкай: *Сыса, Тукін, Цубер – прозвішчы давыд-гарадоцкіх мастакоў, але гэтыя прозвішчы не прачытаеш на цікетках, бо на цікетках пішуцца толькі назвы кветак. Я бяру ў Парыж самае вартаснае і няхай запознена, але ўсё ж узбагачу жывапісную калекцыю Апалінера, да дзікай астры Маціса далучу кветкі, прыручаныя давыд-гарадоцкімі майстрамі.*

5. Дакладнае словаўжыванне таксама адносіцца да ўмоў стварэння лагічнасці: *У чытальнай зале ў адзенні* (трэба: у верхнім адзенні) *не абслугоўваюць*. *Гэтае месца пакідала ўтульныя* (трэба: прыемныя) *ўражанні*. *Кніга – крыніца пазнання* (трэба: сродак пазнання ці крыніца ведаў). Нярэдка ў адным аднародным радзе спалучаюцца рода-відавья паняцці, што прыводзіць да nelaгічнасці: *На ўроку настаўніца* *расказвала пра жывёлаў і насякомых*. *На філалагічным факультэце адбылася сустрэча з пісьменнікамі і паэтамі Берасцейшчыны*. *Чым жа дыхаюць творцы і мастакі? Адбылася рэгістрацыя шлюбаў і ўрачыстых абрадаў*. Лагічнасць маўлення парушаецца, калі адно слова ставяць у семантычную і сінтаксічную сувязь з другім словам, лексічнае значэнне якога цалкам або часткова ўваходзіць у сэнсавую структуру першага. Такія звароты з сэнсава лішнімі словамі, са збыткоўнай інфармацыяй называюць **плеаназмамі**. Падобныя канструкцыі распаўсюджаны ў сучасным маўленні, напрыклад: *вялікі супермаркет* (лішніяе слова *вялікі*, бо *супермаркет* – буйны магазін самаабслугоўвання); *дыскаўнтар танных тавараў* (лішніяе *танных*, бо *дыскаўнтар* – магазін, які гандлюе таварамі па зніжаных цэнах); *перспектыва на будучае* (будучае і ёсць перспектыва); *расказаць сваю аўтабіяграфію* (*аўта* – значыць *сам, свой, уласны*, таму лішніяе слова *сваю*); *падарыць букет кветак* (*букет* – падабраныя і прыгожа складзеныя ў пучок кветкі); *ёсць свабодная вакансія* (*вакансія* і ёсць незанятая (свабодная) пасада); *цэлая бібліятэка кніг* (з грэч. мовы *бібліён* – кніга, а *бібліятэка* – сховішча кніг); *станоўчы поспех* (*поспех* –

гэта і ёсць удача ў дасягненні чаго-небудзь, ды і адмоўным поспех не можа быць); *CD-дыск* (*D* – гэта і ёсць скарачэнне ад слова дыск); *новыя эксперыменты* (*эксперымент* – гэта і ёсць спроба зрабіць нешта новае); *саміт на найвышэйшым узроўні* (*саміт* – гэта і ёсць сустрэча найвышэйшых прадстаўнікоў (кіраўнікоў) краін); *правое заканадаўства* (*заканадаўства* – гэта сукупнасць законаў, правоў); *чалавечае грамадства* (*грамадства* гэта і ёсць сукупнасць людзей).

Вельмі часта парушае лагічнасць маўлення і **таўталагія** як разнавіднасць збыткоўнай інфармацыі. Таўталагія – ужыванне адзін каля аднаго (або блізка) аднакаранёвых слоў: *Бацька замкнуў дзверы на замок. Шмат твораў стварыў Я. Купала для дзяцей. Палётаўшы на пакоі, верабей вылецеў праз акно і паляцеў да бусянкі. Глядзельная зала была поўнасю запоўнена. У матчавай сустрэчы сустрэліся* дзве каманды. Як паказвае практыка, выкарыстанне плеаназмаў і таўталагічных канструкцый, на жаль, дапускаецца не толькі школьнікамі, студэнтамі ў пісьмовых працах і вусным маўленні, але і журналістамі, навукоўцамі, пісьменнікамі, а таксама выкладчыкамі.

Між тым не трэба блытаць адзначаныя памылкі са стылёвымі канструкцыямі, зваротамі, якія спецыяльна прыдумляюцца, каб выдзеліць што-небудзь, высмеяць, дадаткова ахарактарызаваць, г.зн. з пэўнымі стылістычнымі мэтамі: *крычма крычаць, век векаваць, было не было, дуб дубам, свіння свіннёю, на векі вякоў* і інш.

6. Кампазіцыя тэксту, метады арганізацыі матэрыялу. Трэба памятаць, што любое выказванне павінна складацца з уступу, асноўнай часткі і заключэння.

Парушэнні, выкліканыя незахавааннем носьбітамі мовы адзначаных асаблівасцяў, невыкананнем умоў стварэння лагічнасці маўлення, даволі часта сустракаюцца у выказваннях, што прыводзіць, як ужо было адзначана, да лагічных памылак – алагізмаў, плеаназмаў, таўталагіі.

Лагічнасць маўлення своеасабліва праяўляецца ў кожным стылі і хаця грунтуецца пераважна на сінтаксічным узроўні, аднак цесна звязана з дакладнасцю і правільнасцю маўлення.

ДАРЭЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Своеасаблівае месца ў сістэме камунікацыйных якасцяў займае **дарэчнасць** маўлення. Дарэчнасць – адно з цэнтральных паняццяў і культуры маўлення як практычнай дысцыпліны, і стылістыкі беларускай мовы як тэарэтычнага курса. Маўленне лічыцца дарэчным, калі выкарыстаныя ў ім моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, яго

лагічнаму і эмацыйнаму зместу, мэце, стылю, жанру, часу, месцу і ўмовам камунікацыі. Дарэчнасць засноўваецца на такім падборы, такой арганізацыі моўных сродкаў, якія адпавядаюць складу слухачоў ці чытачоў, іх узросту, сацыяльнаму стану, кваліфікацыі, а таксама асобна-псіхалагічным асаблівасцям, характару суб'ектаў. У тэорыі культуры маўлення адрозніваюць дарэчнасць кантэкстуальную, стылявую, асобна-псіхалагічную і сітуацыйную.

1. **Кантэкстуальная** дарэчнасць прадугледжвае наяўнасць сэнсавага адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, аднароднасць яго стылістычнай танальнасці. Нельга беспадстаўна змешваць у адным і тым жа кантэксце моўныя сродкі з рознай стылістычнай і экспрэсіўнай афарбоўкай; недарэчным лічыцца спалучэнне жывой, непасрэднай гаворкі з навуковымі тэрмінамі, канцылярскімі зваротамі і г.д.: *Кандрат Крапіва стрэліў у самае яблычка і сказаў: “Гарлахвацкім не месца ў нашым грамадстве”*. Гэта быў удалы прыклад пераходу ад аналізу да сінтэзу, цюцелька ў цюцельку стылявая дамінанта ў яе жыццёвай абумоўленасці. Мы не станем з бухты-барахты адразу ўсім выкладаць пра гэту свайго візіту. Альфай і амегай брыгадных падвозчыкаў было своечасовае назаванне дабраякасных кармоў для жывёлы. Дарэчнасць маўлення парушаецца, калі ў ім ёсць неапраўданыя кантэкстам моўныя “прыгожосці”, штучнае спалучэнне лірыкі і публіцыстыкі: *У сінявокую прыбылі прэм’ер-міністры краін СНД. Дзякуючы НАПу адпала неабходнасць у электрычным асвятленні, сонечны прамень прыйшоў да рабочага станка. Непрыкметнай птушкай праляцелі заняткі ў Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А.С. Пушкіна*. Грубыя словы і выразы таксама парушаюць дарэчнасць маўлення: *Фагацыты жруць мікробаў. Васіля Андрэевіча папёрлі з дэпутатаў*. Як відаць, крытэрыі кантэкстуальнай дарэчнасці ў агульных рысах вызначаецца дарэчнасцю стылявой.

2. **Стылявая** дарэчнасць патрабуе адрозніваць сродкі рознай стылявой прызначанасці. Так, у сферы афіцыйных і справавых зносінаў сфарміраваўся і бытуе афіцыйна-справавы стыль – стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, кодэксаў, актаў, даверанасцяў, пратаколаў і г.д., у публіцыстычнай (грамадска-палітычнай) сферы – публіцыстычны стыль, а ў сферы навуковых зносінаў – навуковы стыль.

Кожны стыль сучаснай беларускай мовы мае свае спецыфічныя нормы, і таму прыдатнае і патрэбнае ў адным стылі можа не падыходзіць да другога ці будзе зусім недарэчнае ў ім (*Аб уласнай філасофскай культуры, гэтак жа як і аб культуры эстэтычнай і этычнай, нам яшчэ ой-ёй-ёй як трэба клапаціцца! Не спалі ў шапку забеспячэнцы будупраўлення і з вырашэннем другога пытання*).

У кожным стылі, як вядома, па-рознаму вырашаецца пытанне пра дапушчальнасць выкарыстання тых ці іншых сродкаў. Непрадуманасць мастацкіх сродкаў, нематываваны пераход, напрыклад, ад жывога маўлення да газетнага стылю ці наадварот рэзка зніжае вартасці твора (*Слаба ў навуках дакладных я петру*). Аднак у мастацкім стылі могуць спалучацца словы і звароты, уласцівыя іншым стылям. Часам пісьменнікі знарок уводзяць у тканіну мастацкага твора словы розныя паводле сваёй стылявой прыналежнасці, чым дасягаецца патрэбны стылістычны эфект. Часта ў творах мастацкай літаратуры можна сустрэць выразныя элементы навуковага, публіцыстычнага стыляў (*Ён завёў трактар, каб нанесці візіт цешчы ў суседнюю вёску. У гэты час чаромха ў поўным росквіце, і пах яе, калі прыйшлі мы, вельмі прыемна казытаў перыферычныя нервы насавога апарата*). Спалучэнне моўных сродкаў, што належаць да розных стыляў, павінна быць унутрана апраўданым, матываваным. Непрадуманасць выбару прыводзіць да механічнага змешвання разнароднага моўнага матэрыялу, а г.зн. да недарэчнасці маўлення (*У гэтым квартале наша ферма мінуе. Сукня твая з дэкорам весела запалае. Члены парламента ўселіся на свае месцы і працягнулі абмеркаванне законапраекта. У адпаведнасці з праграмай візіту дэлегацыя наведла парачку прадпрыемстваў*).

Трымацца адзінства стылю – асноўнае патрабаванне як стылістыкі, так і культуры маўлення і, у прыватнасці, стылявой дарэчнасці.

3. **Сітуацыйная** дарэчнасць дыктуе выбар моўных сродкаў у адпаведнасці з канкрэтнай сітуацыяй маўлення. Кожная сітуацыя патрабуе сваіх моўных сродкаў, як і адпаведных маўленчаэтыкетных паводзінаў.

Даволі часта неадпаведнасць моўных сродкаў канкрэтнай сітуацыі маўлення назіраецца ў мастацкіх тэкстах, калі ў аўтараў траціцца адчуванне меры (*Амаль увесь эшалон галадаючых з Паволжа выкаціў тыфус. Вознікі вазамі тарабанілі мерцвякоў на могілкі*). Яшчэ часцей прыклады неадпаведнасці можна знайсці ў школьных сачыненнях, пераказах (*Пачалася Вялікая Айчынная вайна, і беларускія пісьменнікі пайшлі на фронт, білі азвярэлых нелюдзяў не толькі баявой зброяй, але і вострым канцом пяра*).

Немагчыма выразіць адной і той жа фразай дзве розныя сітуацыі. Нельга гаварыць узнёсла пра характар злачынца, гаварыць вобразна пра тое, што не заслугоўвае вобразнай перадачы. Недарэчным з’яўляецца ўжыванне абрэвіятур на ўрачыстых сходах, прамовах, у тэкстах юбілейных віншаванняў, у гутарковым маўленні, мастацкай літаратуры (*Ганаровай граматай узнагароджваецца Галаўко А.С., дацэнт УА “БрДУ імя А.С. Пушкіна”*). Недапушчальна змешванне слоў, якія абазначаюць з’явы і паняцці розных эпох, што даволі часта сустракаецца ў сачыненнях дзяцей

(Скарына ўвесь час вучыўся, вучыўся і вучыўся, як завяшчаў вялікі Ленін. Кастусь Каліноўскі быў адданы Камуністычнай партыі. Міністрам абароны СССР у той час быў легендарны палкаводзец грамадзянскай вайны М.В. Фрунзэ).

4. **Асобасна-псіхалагічная** дарэчнасць. Словы не толькі нясуць пэўную інфармацыю, але і перадаюць нашу ацэнку, адносіны, пачуцці. У жывым маўленні трэба асцярожна абыходзіцца са словам, умела суадносіць яго не толькі з сітуацыяй, але і дастасоўваць да характару суб'ядніка. Недарэчна рэзкае слова, недарэчна кінутая заўвага могуць вельмі пакрыўдзіць, глыбока параніць чалавека. Грубасць – адна з найбольш тыповых праяў недарэчнасці маўлення (*Хоць і вясковая, але акуратная жанчына. Бацька загадаў сыну закрыць ляпу*).

Асобасна-псіхалагічны аспект маўлення вельмі складаны і тонкі. У цэнтры яго ўвагі – чалавек, асоба са сваім характарам, псіхалогіяй, са сваёй жыццёвай пазіцыяй. І вельмі важна весці гаворку ветліва, добрачыліва, максімальна ўлічваючы пазіцыю суб'ядніка. Чым больш ветлівы чалавек, тым менш катэгарычныя яго выказванні, ацэнкі па пэўных тэмах. Таму захаванне правілаў маўленчых паводзінаў абавязковае у такой жа меры, як і ўласна моўныя правілы для пабудовы маўлення. Уласцівае мяняць характар маўлення прымяняльна да зместу, умоў і задач зносінаў выхоўваецца і пераходзіць у навык, калі чалавек разумее неабходнасць гэтага.

Такім чынам, выдзяляюць наступныя ўмовы стварэння дарэчнасці маўлення:

- добрае веданне структуры мовы – слоў, фразеалагічных зваротаў, сінтаксічных канструкцый, якія прадстаўляюць нам магчымасць выбару патрэбных сродкаў выказвання ў кожным канкрэтным выпадку;
- веданне спецыфікі стыляў літаратурнай мовы, стылістычнай дыферэнцыяцыі лексікі;
- уменне карыстацца мовай, якое непарыўна звязана з культурай мыслення і маўлення людзей;
- добрае веданне прадмета гаворкі;
- улік маральна-псіхалагічных фактараў;
- веданне правілаў маўленчых паводзінаў.

Сапраўднае валоданне мовай заключаецца менавіта ва ўменні сказаць (напісаць) так, як гэта прынята ў пэўных умовах, для пэўнага слухача (чытача), з улікам узросту, кваліфікацыі і інш.

РАЗНАСТАЙНАСЦЬ (БАГАЦЦЕ) МАЎЛЕННЯ

Надзвычай істотнай камунікацыйнай якасцю маўлення з’яўляецца яго **разнастайнасць** (багацце), якое грунтуецца на індывідуальных магчымасцях носбітаў мовы карыстацца яе скарбамі ў розных сферах зносінаў, на ўменні будаваць, арганізоўваць маўленне ў залежнасці ад ступені авалодання слоўным запасам у яго стылістычным расслаенні:

Я прывёз Рамонак.

Ён удосталь напіўся малака і нагледзеўся сноў пра белы снег і ясныя воблакі. Яго колер ад каменя, якім паэты адзначаюць свае лепшыя дні.

Маўленне тым багацейшае, чым радзей паўтараюцца ў ім адны і тыя ж знакі і ланцужкі знакаў. Пад багаццем іншы раз разумеюць частотнасць выкарыстання слоў і словазлучэнняў. Аднак частыя паўторы ўказваюць якраз на беднасць маўлення. Таму колькасць словаўжыванняў не заўсёды з’яўляецца паказчыкам багацця і разнастайнасці маўлення.

Асноўная ўмова забеспячэння багацця маўлення – значны актыўны запас моўных сродкаў прамоўцы і сукупнасць навыкаў іх прымянення. Актыўны запас моўных сродкаў – гэта той запас, з якога чалавек можа выбраць неабходны яму сродак і ўжыць яго для будовы маўлення, з мэтай перадачы пэўнай інфармацыі. Уменне карыстацца моўным фондам залежыць ад вопыту, ад адукацыі, ад развіцця мовы, ад адносінаў да яе і ад многіх іншых крытэрыяў. Да таго ж павінна дзейнічаць і мера ўжывання ўсіх сродкаў, якая вызначаецца інтэлектам, адчуваннем мовы (*Трэба, каб у сэрцы заўсёды жыла шчырасць, а ў душы лагода, бо лагода стварае новую лагоду, а шчырасць прыводзіць да новай шчырасці, і вось так і ўзнікае яно – характэрна паводзін, так і з’яўляецца сціпласць...).*

У залежнасці ад структурных элементаў будовы маўлення выдзяляюць лексічнае, фразеалагічнае, семантычнае, сінтаксічнае, інтанацыйнае, стылістычнае багацце маўлення. Адпаведна багацце забяспечваецца за кошт сродкаў розных моўных узроўняў.

1. **Лексіка-фразеалагічнае** багацце маўлення праяўляецца ў тым, што паўторы адных і тых жа слоў, якія не выконваюць спецыяльнага камунікацыйнага задання, ужываюцца ў маўленні як мага радзей. Гэтага можна дасягнуць толькі пры ўмове вялікага актыўнага запасу слоў. Так, лексіка-фразеалагічная разнастайнасць маўлення забяспечваецца за кошт выкарыстання:

- сінонімаў, якія выконваюць у такім выпадку замяшчальную функцыю. Для таго каб правільна выбраць сінонім, трэба разглядаць яго не ізалявана, а ў спалучэнні з іншымі словамі; трэба ўлічваць агульнае ў значэнні і адрозненні адценняў, эмацыянальнай і стылістычнай афарбоўкі; трэба ўлічваць змест і стыль усяго твора, выказвання (*Закалыханыя, спяць*

песні, усе трэлі, свісты, перасвісты, куванні, званы, перазваны, куганні, гулы, перагуды, лясныя шумы, перашумы; Раптам лівень гэтка хлынуў, гэтка лівень зашумеў! Абвалілася залева – не раскрыць, здаецца, рот. Дождж ідзе, а слову светла, гром грывіць, а ўсе стаяць);

- фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, афарызмаў – істотнага кампанента маўленчага багацця, хоць асноўнай сферай іх выкарыстання з’яўляецца размоўны стыль і стыль мастацкай літаратуры (*Трывожныя думкі ўвесь дзень не давалі спакою Андрэю. Для настаўніцы літаратуры Федзька быў студэнтам смаргонскай акадэміі. Бацька любіў паўтараць: “Тады слова серабро, калі справа – золата”*);

- дыялектнай лексікі (*“У гэтым годзе хвайныя картоплі ўрадзілі”, – парадавалася бабуля. Колыся вяселле не так гулялі*);

- устарэлай лексікі (*Дзецям купілі лемантары, сшыткі і ўсё, што патрэбна вучням. Калі затрымаўся цягнік, пры кожным вагоне стаяў жандарм*).

2. **Семантычнае** багацце праяўляецца ў разнастайнасці і абнаўленні сувязяў паміж словамі. Семантычнае багацце шматаспектнае. Разнастаяць семантычнае багацце наступныя элементы:

- полісемія: у кожным асобным акце маўлення слова актуалізуе толькі адно значэнне, за выключэннем выпадкаў наўмыснай двухсэнсавасці, якая выкарыстоўваецца ў мастацкіх мэтах (*Яго дзеці, як і боты, прасілі кашы*). Веданне мнагазначнасці слова, яго магчымасцяў семантычнага вар’іравання ў кантэксце дазваляе аўтару выказаць думку больш дакладна, а чытачу адэкватна ўспрыняць яе. Самы просты спосаб зрабіць маўленне багатым – гэта сутыкненне прамога і пераноснага значэнняў слова (*З галінак ападаў снег, а з вуснаў ападаў смех*).

- аманімія: свядомае выкарыстанне амонімаў, іх абыгрыванне, ужыванне каламбураў, заснаваных на гэтых сродках, дазваляе разнастаіць маўленне (*Аты-баты, шлі дэбаты. Сумленнасць – сум і ленасць*).

3. **Сінтаксіс** заключае ў сабе вялікія магчымасці для перадачы багацця эмоцый, багацця маўлення. У гэтым дапамагаюць клічныя і пыталныя сказы, ужыванне рознага тыпу параўнальных канструкцый, дапасаваных і недапасаваных азначэнняў. Вялікія стылістычныя магчымасці заключаюцца ў структуры няпоўных, ускладненых, развітых сказаў, аднастаўных няпэўна-асабовых, безасабовых, намінаўных сказаў. Разнастаіць маўленне можна з дапамогай і складаных сказаў, шляхам камбінавання парадку слоў, сінтаксічнай сінанімікі і іншых элементаў сінтаксічнай арганізацыі тэксту. Сінанімія з’яўляецца асновай сінтаксічнай стылістыкі, таму што дае магчымасць свядомага выбару сінтаксічнай канструкцыі, адэкватнай сэнсу выказвання, сітуацыі, жанру і

сферы маўленчых зносінаў. Кожны ўзровень сінтаксісу можа разнастаіць маўленне, рабіць яго больш багатым.

4. Багацце маўлення ствараецца не толькі лексічнымі, фразеалагічнымі, семантычнымі, сінтаксічнымі сродкамі, але і за кошт **інтанацыі**, якая характэрна як вуснаму, так і пісьмоваму маўленьню. Інтанацыя як элемент багатага маўлення цесна звязана з лексічным, семантычным і сінтаксічным узроўнямі і ўключае рытм, інтэнсіўнасць, тэмп, лагічны націск тэксту. Выкарыстанне аўтарам адной і той жа інтанацыі, манатоннасць збядняюць маўленне.

5. Багацце маўлення непарыўна звязана з формай і зместам, якія ў сваю чаргу залежаць ад функцыянальных **стыляў** і ад моўна-выяўленчых сродкаў. З функцыянальных стыляў найбольш спрыяльны для ўзбагачэння мастацкі стыль. Гэта тлумачыцца асаблівасцямі патрабаванняў, што прад'яўляюцца да мовы мастацкага твора. Аўтару заўсёды патрэбна ўзбагачэнне свайго маўлення і маўлення персанажаў. Чым багацейшае маўленне, тым больш дакладна, вобразна, пераканаўча пісьменнік абазначае словам па-мастацку адлюстраваную і пераасэнсаваную рэчаіснасць, тым больш поўна выражае свае адносіны да яе, сваё эстэтычнае ўспрыняцце. Значным, разнастайным і своеасаблівым моўным багаццем вызначаецца размоўны стыль. Менавіта ў размоўным стылі ўзнікаюць разнастайныя спалучэнні слоў – жартаўлівыя, іранічныя, вобразныя, менавіта ў ім значная колькасць інтанацыйных адценняў, трансфармаванне сінтаксічных структур. Размоўны стыль узбагачае літаратурную мову лексічным і семантычным матэрыялам з дыялектнай мовы. Афіцыйна-справавы стыль ў параўнанні з іншымі стылямі ў найменшай ступені рэалізуе багацце маўлення, паколькі не дапускае ніякай экспрэсіі, можа поўнаасцю абыходзіцца без прыказак, прымавак і г.д. Досыць беднае і навуковае маўленне. Назапашванне ўсё большай колькасці тэрмінаў, пераважна запазычаных, у многіх выпадках выклікае непажаданую перагружку імі навуковых публікацый.

Багацце маўлення цесна звязана з выразнасцю маўлення, паколькі забяспечваецца пераважна аднымі і тымі ж моўнымі і нямоўнымі сродкамі.

ВЫРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Выразнасць маўлення – камунікацыйная якасць, пры якой моўныя сродкі, асаблівасці структуры маўлення ўплываюць, уздзеянчаюць на слухача, суразмоўцу, чытача, падтрымліваюць увагу, будзяць думкі і пачуцці. Выразнасць забяспечваецца за кошт:

1. Усебаковага ведання прадмета гаворкі.
2. Самастойнасці і арыгінальнасці мыслення аўтара маўлення.

3. Цікавасці аўтара да таго, што ён гаворыць і што піша, і да таго, на каго накіравана маўленне.

4. Свядомага жадання аўтара гаворыць і пісаць выразна, псіхалагічнай ўстаноўкі на выразнае маўленне.

5. Сістэматычнай трэніроўкі маўленчых навыкаў (чытанне ўзорных тэкстаў, кантраляванне свайго маўлення, аналіз маўлення іншых).

6. Добрага ведання мовы, яе выяўленчых магчымасцяў.

7. Ведання стылёвых асаблівасцяў мовы.

8. Выкарыстання моўных сродкаў, што ствараюць выразнасць маўлення.

Маўленчая выразнасць можа дасягацца з дапамогай самога выказвання, тэксту і нават падтэксту, значэння слова, дакладнасці слова, спалучальнасці слова з іншымі словамі, стылістычнай афарбоўкі слова, словазлучэння, сказа, пазіцыі слова ў кантэксце і інш. Маўленчая выразнасць можа дасягацца самымі звычайнымі моўнымі сродкамі, калі аўтар умела паставіць іх у патрэбнае слоўнае акружэнне. Функцыі агульнаўжывальных сродкаў рэзка мяняюцца ў мове мастацкай літаратуры, калі яны трапляюць у новае стылістычнае асяроддзе. Многія лічаць, што выразнасць – гэта тая ж вобразнасць, якая дасягаецца за кошт вобразна-выяўленчых сродкаў (тропаў, фігур). Выразнасць можа дасягацца і з дапамогай разнастайных сродкаў усіх моўных узроўняў, пачынаючы з графічнай сістэмы і заканчваючы пунктуацыяй.

Фанетыка-арфаэпічны ўзровень. Істотнае значэнне мае гукавая арганізацыя маўлення, ці гукапіс, – паўтарэнне аднолькавых ці падобных гукаў, якое лагічна падкрэслівае, вылучае асобныя, важныя словы, звяртае на іх асаблівую ўвагу, садзейнічае нарошчванню інтэнсіўнасці.

Асаблівымі відамі гукапісу з’яўляюцца алітэрацыя і асананс. Алітэрацыя – паўтарэнне аднолькавых ці падобных зычных (*Лілею млявы плёс люляе. Рагатун Рыгорка родам з Рагачова-горада рагатаў рагатлівым рогатам*). Асананс (сугучнасць) – паўтарэнне галосных, часцей націскных, гукаў (*Забушуе, бухне ў боры з гулам, грукатам пярун*). Стварае выразнасць і выкарыстанне чужамоўных гукаў. Стылістычна моцным сродкам фанетыка-арфаэпічнай сістэмы з’яўляецца націск.

Графіка-арфаграфічны ўзровень. У пісьмовым маўленні важную ролю маюць напісанне з вялікай ці, наадварот, з малой літары (...*выяўленне гэтых цудоўных імёнаў у маім успрыманні атрымалася такім: мАрыя, леА, фердзіна, Анні, міА, іста...*), афармленне рознымі шрыфтамі, выдзяленне розным колерам, а таксама выкарыстанне іншых графічных сістэм, напрыклад, лацінскай (*За Беларусь! О, Vita, На сардэчныя скрыжалі Запішацца і гэты покліч мой...*).

Лексічны ўзровень. Магчымасці выразнасці лексікі звязаны перш за ўсё з семантыкай. Менавіта на семантыцы слова заснаваны асноўныя тропы – звароты маўлення, у якіх слова ці выраз ужыты ў пераносным значэнні. У аснове тропа ляжыць супастаўленне двух паняццяў, якія ўяўляюцца нам блізкімі ў якіх-небудзь адносінах. Так, выразнасць дасягаецца за кошт:

- **эпітэта** – вобразнага азначэння, якое выдзяляе характэрную рысу з’явы, прадмета, дзеяння, ацэньвае, выклікае эмацыйнае ўспрыняцце (тонкасць перадачы вобраза), дапамагае зразумець аўтарскае бачанне рэчаіснасці. Звычайна эпітэты – мастацкія азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі ў пераносным значэнні, аднак функцыі эпітэтаў могуць выконваць і назоўнікі-прыдаткі (*Пунсова-зялёная града настурак – шматлюдны бульвар пад дажджом*);

- **параўнання** – супастаўлення прадметаў, якасцяў з мэтай мастацкага апісання аднаго з іх (*У душы кветкі бяда пакідае такі ж след, як і ў душы чалавека... Усяго трыццаць восем крокаў, нібыта трыццаць восем гадоў, пражытых паэтам*);

- **метафары** – пераносу назвы з аднаго прадмета на другі на аснове падабенства. Метафара – асноўны сродак вобразнасці (*Я прывёз Браткі. Кветкі вечнага шкадавання. Яны шкадуюць каханне, пасля якога не ўтвараецца сям’я*);

- **метаніміі** – пераносу назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці. Асацыяцыі па сумежнасці могуць быць самымі разнастайнымі (*Уся школа ўдзельнічала ў суботніку. Нашыя спартсмены атрымалі золата*);

- **антанамасіі** – пераносу назвы, які заключаецца ў тым, што ўласнае імя ўжываецца замест агульнага (*Квазімода – непрыгожы, Атэла – раўнівец, Плюшкін – збіральнік усяго, Туляга – баязлівец*);

- **сінекдахі** – пераносу, заснаваным на колькасных суадносінах з’яў (*Мы ўсе глядзім у Напалеоны; Беражы капейку; Усё спіць – і чалавек, і звер, і птушка; Я прывёз давід-гарадоцкія цікеткі, каб ахвяраваць іх безабароннай Еўропе...*);

- **перыфразы** – апісальнага звароту, які ўжываецца замест якога-небудзь слова або словазлучэння. Такі зварот замяняе назву прадмета, з’явы апісаннем яго істотных прыкмет або ўказаннем на яго характэрныя рысы (*Гімн чыстаму каханню – “Зорка Венера”, зямля пад белымі крыламі – Рэспубліка Беларусь, другі хлеб – бульба, блакітныя дарогі – рэкі*);

- **готовых афарыстычных сродкаў** – фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, эўфемізмаў (змякчальнае, далікатнае абзначэнне з’явы, прадмета) (*задаць лататы; даваць веры; рваць бакі; слаўна хата не*

вугламі, а пірагамі; хто байца, таму ў ваччу дваіцца; пакінуць гэты свет; паехаць да Абрама на піва. Кожны чалавек – гэта цэлы свет);

- гіпербалы – вобразнага выразу, які ўтрымлівае празмернае перабольшванне памераў, сілы, значэння апісваемага (*Маё каханне не можа ўмясціць жыццяў берагі*);

- літоты – вобразнага выразу, які значна памяншае памеры, сілу, значэнне апісваемага (*Ніжэй былінкі трэба голаву хіліць*);

- адухаўлення – перанясення рыс чалавека на неадушаўленыя прадметы і адцягненыя паняцці (*Лес калыхаўся і стагнаў і стагнаў; Родная зямелька душу і цела лечыць*);

- амонімаў, паронімаў, антонімаў – сродкаў выразнасці, ужыванне якіх заснавана на разнастайнасці сэнсавых сувязяў з элементамі кантэксту. (*Мая душа не плача, а пье, бо стомлена не лёсам, а табою*);

- каламбураў – гульні гукавога складу слова і яго значэнняў (*Усё, што ў музыцы – у сэрцы тое ж, і, значыць, ад метафар не ўцячы, тады магчыма ўсё – і вёска Тонеж прагнецца ў Парыжы на плячы*);

- паранамазіі – тропу, заснаванага на збліжэнні паронімаў (*Духмянасць, нібы мацыёла ад сонечнага мацыёну*);

- аксюмарана – спалучэння супрацьлеглых па значэнні лексем у сціслай канструкцыі (*цёплы халадок, халаднае цяпло, гарачы снег, горкае шчасце, жывы труп, салодкія слёзы. Гаворыць, як спявае, а за пазухай камень трымае*).

Сінтаксічны ўзровень. Не менш важнай сістэмай сродкаў узмацнення выразнасці з’яўляецца сінтаксіс, разнастайная сінтаксічная арганізацыя тэксту:

- парадак слоў, прычым інверсійны, як правіла, стварае выразнасць маўлення, паколькі інверсія ўзмацняе сэнсавую нагрузку вылучаных членаў сказа і пераводзіць выказванне з нейтральнага плана ў эмацыянальна-экспрэсіўны (*Засмуцілася, зажурылася даль шырокая, неаглядная*);

- анафара – паўтарэнне нейкай сінтаксічнай мадэлі (слова, групы слоў) на пачатку сказаў, абзацаў (*Той страх мне дорыць палесціну, той страх ператварае на вачах жанчыну любую ў дзяўчыну*);

- эпіфара – паўтарэнне нейкай сінтаксічнай мадэлі (слова, групы слоў) у канцы сказаў, абзацаў (*Яна плача. Ідзе па дарозе і плача*);

- кальцо страфы – сказ пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словамі або словазлучэннямі (*Як я полем іду, гнецца колас ка мне, з ім маркотнай душой ціха шэпты вяду, колас чуе ўсё ў зачарованым сне, – колас гнецца ка мне, як я полем іду*);

- паўтор слоў, словазлучэнняў у сярэдзіне сказа ўжываецца для іх умацнення (*У такой цішыні думаецца і думаецца пра ўсё на свеце*);
- рытарычнае пытанне – стылістычная фігура, пры якой пытанне ставіцца не з мэтай атрымаць адказ, а каб прыцягнуць увагу чытача да той ці іншай з’явы (*Нашто ж нялёгка час прынёс мне доўгае расстанне з Вамі?*);
- шматзлучнікавасць (полісіндэтан) – стылістычная фігура, якая заключаецца ў спецыяльным выкарыстанні шматлікіх злучнікаў для лагічнага і інтанацыйнага падкрэслівання злучаемых членаў сказа (*І шум дубровы, і стогн пушчы, і рэк усхліп, і плач крыніц, і невы зрок балотнай пушчы нясуць мне весць пра чужаніц*);
- эліпсіс – стылістычная фігура, якая заключаецца ў пропуску слоў ці словазлучэнняў, зразумелых з кантэксту ці з канкрэтнай сітуацыі. Эліпсіс надае маўленню дынамічнасць, інтанацыі жывога маўлення (*Аратаму – яго сявенькі, стральцу – рог, музыку – бубен ці жалейку, а кавалю – гвозд ці падкову*);

Названыя сродкі стылістычнай арганізацыі тэксту характэрныя менавіта для ўзвышанай і ўрачыстай мовы і таму патрабуюць асцярожнага выкарыстання.

Моўныя сродкі выразнасці неаднолькава выкарыстоўваюцца ў той ці іншай сферы зносінаў, іншымі словамі, у кожным стылі выразнасць мае сваю спецыфіку. Так, мастацкі стыль дазваляе поўнае ўжыванне названых сродкаў, аднак у афіцыйна-справавым, навуковым стылях моўныя сродкі выразнасці павінны ўмела адбірацца. Такім чынам, выразнасць цесна звязана з разнастайнасцю (багаццем) маўлення і ўключае веданне дакладнасці, правільнасці, лаканічнасці – словам, усіх камунікацыйных якасцяў.

Добрымі дарадчыкамі ў павышэнні выразнасці служаць лексікаграфічныя працы (слоўнікі эпітэтаў, параўнанняў, фразеалагізмаў, перыфразаў, паронімаў і інш.).

ЧЫСЦІНЯ МАЎЛЕННЯ

У шэрагу адзначаных камунікацыйных якасцяў своеасаблівае месца займае чысціня маўлення. Чыстым прынята называць маўленне, пазбаўленае пазалітаратурных моўных элементаў (слоў, словазлучэнняў), а таксама элементаў, якія адваргаюцца нормамі маралі. Чысціня маўлення дасягаецца адзінствам формы і зместу, правільным падборам і арганізацыяй моўных сродкаў у строгай адпаведнасці са стылем і задачамі выказвання, з дакладнасцю перадачы адпаведнай інфармацыі і яе эмацыянальным ці рацыянальным уздзеяннем. У мове пастаянна дзейнічаюць законы нараджэння і адмірання: адны факты выходзяць з

актыўнага ўжытку, другія – з’яўляюцца. Гэты актыўны працэс словатворчасці патрабуе ўмелага рэгулявання, каб новы моўны матэрыял арганічна ўпісваўся ў сучасную сістэму. Існуе шэраг сродкаў, якія ў выпадку іх беспадстаўнага ўжывання, разбураюць чысціню маўлення:

- запазычанні;
- дыялектызмы;
- жарганізмы;
- аўтарскія наватворы і неалагізмы;
- канцылярызмы, моўныя штампы і стандарты;
- словы-паразіты.

1. Запазычанне – з’ява натуральная, а ў пэўныя гістарычныя перыяды непазбежная. Запазычаная лексіка была адной з асноўных крыніц узбагачэння беларускай мовы ў перыяд яе фарміравання. Гэта абумоўлена сацыяльна-эканамічнымі, дзяржаўна-палітычнымі і культурнымі зносінамі паміж народамі. На сучасным этапе развіцця мовы адбываецца вельмі актыўны працэс выкарыстання іншамоўнай лексікі. Зразумела, што без многіх запазычаных слоў мова проста не можа выконваць камунікацыйную функцыю (лексіка, якая мае неабмежаваную сферу выкарыстання: *школа, лампа, стул*; словы, якія захоўваюць некаторыя знешнія прыкметы іншамоўнага паходжання: *журы, джаз, трансляцыя*; інтэрнацыяналізмы: *лінгвістыка, літаратура, элемент*). Аднак неапраўданае ўжыванне шматлікіх запазычаных слоў абмежаванага ўжытку (кніжныя словы, якія не атрымалі ўсеагульнага распаўсюджвання: *апалагет, эпатыраваць*; экзатызмы; варварызмы; іншамоўныя ўкрапленні: *баркарола, хэпі энд, о’кэй*), асабліва ў выпадках замены ўласных моўных сродкаў, шкодзіць любому стылю мовы. Таму трэба вельмі асцярожна абыходзіцца з запазычанай лексікай, калі ў роднай мове ёсць свой спрадвечны адпаведнік. Празмернае ўжыванне запазычаных слоў у розных стылях мовы абцяжарвае разуменне тэксту, робіць яго недаступным для масавага чытача, зацямяе сэнс інфармацыі. Пранікненне запазычаных слоў у сістэму мовы павінна рэгулявацца.

З асаблівай асцярожнасцю трэба выкарыстоўваць пазычанні з рускай мовы. Не сакрэт, што руская мова ў Беларусі ўжываецца практычна ва ўсіх сферах камунікацыі, таму і даводзіцца гаварыць пра якасць моўнага ўзаемаўздзеяння ў плане культуры маўлення. Ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму беларускае маўленне падпадае пад значны ўплыў рускай мовы, у выніку чаго выкарыстоўваецца мноства неапраўданых рускамоўных элементаў (*давер’е, стакан, наступак, абавязательства, светафор*). Вельмі частыя выпадкі засмечанага русізмамі маўлення сустракаюцца ў перыядычным друку, на радыё і тэлебачанні, на шыльдах і аб’явах.

2. Дыялектызмы. Характэрнай прыметай нашага часу з’яўляецца тэндэнцыя да строгага адзінства, да замацавання лексічных нормаў. У сувязі з гэтым пытанне пра ўжыванне дыялектызмаў у літаратурным маўленні патрабуе ўважлівага вывучэння. Зразумела, што дыялектнае слова выкарыстоўваецца для рэалістычнага паказу жыцця вёскі, для стварэння мясцовага каларыту, дапамагае аўтару паказаць быт народа, традыцыі, яго культуру, адметнасці пэўнай тэрыторыі, асаблівасці характару чалавека, служыць для моўнай характарыстыкі герояў літаратурных твораў, для індывідуалізацыі маўлення і інш. Аднак імкненне некаторых аўтараў насычыць твор нелітаратурнымі, дыялектнымі, моўнымі сродкамі часта выклікае адваротны эфект – стварае ўражанне манернасці, збядняе сінанімічны моўна-выяўленчы арсенал мастака. Адаючы перавагу дыялектным словам перад літаратурнымі, аўтары тым самым зніжаюць эстэтычныя вартасці твораў. Таму захапленне дыялектызмамі можа прывесці да засмечвання мовы твора. З другога боку, пільная ўвага да дыялектнага слова забяспечвае ўдасканаленне роднай мовы і ўздых яе культуры. Узбагачэнне літаратурнай мовы за кошт дыялектызмаў – натуральная і непазбежная з’ява. Толькі трэба памятаць, што выкарыстанне абмежаваных ва ўжыванні сродкаў павінна быць мэтазгодным і трэба ўмела рэгуляваць гэты працэс. Аўтар, зыходзячы з патрабаванняў даступнасці тэксту, павінен ужываць такія дыялектныя словы, якія не патрабуюць дадатковых тлумачэнняў і зразумелыя ў кантэксце.

3. Жарганізмы – спецыфічныя словы ці выразы, якія ўжываюцца ў мове людзей, звязаных паміж сабой аднолькавымі сацыяльнымі, бытавымі ці нейкімі іншымі ўмовамі жыцця і працы (*студак* ‘студэнцкі білет’, *лаба* ‘лабараторная праца’, *паравоз* ‘аўтобус’, *чэл* ‘чалавек’, *клава* ‘клавіятура’, *комп* ‘камп’ютар’, *мабіла* ‘мабільны тэлефон’, *тэлік* ‘тэлевізар’, *педаль* ‘абутак увогуле’, *буцалы* ‘спартыўны абутак’, *матор* ‘аўтамабіль’, *жалязяка* ‘трамвай’, *лунаход* ‘міліцэйская машына’, *пчолка* ‘хуткая дапамога’).

Жаргонная лексіка, свайго роду маўленчы “пароль”, заўсёды выкарыстоўваецца для абазначэння паняццяў, якія ўжо маюць найменні ў літаратурнай мове. Жаргонная лексіка і фразеалогія бытуе ў пэўных сацыяльных ці дэкласаваных групоўках. Так званы “маладзёжны слэнг” (студэнцкі, вучнёўскі і інш.) развіваецца побач з літаратурнымі нормаў як свайго роду маўленчая канфрантацыя, калі можна так назваць гэту тэндэнцыю ў адносінах да літаратурнай мовы. Сённяшняе вуснае маўленне некаторых маладых людзей – гэта кангламерат або ўвогуле рознастылёвая “трасянка”. Выкарыстанне жаргоннай лексікі разглядаецца адназначна як адмоўная з’ява. У кніжных стылях жарганізмы не выкарыстоўваюцца. Аднак у выключных выпадках гэта дазваляецца, нават мэтазгодна: такая лексіка працуе на тыпізацыю герояў, можа дапамагчы аўтару стварыць

трапныя характарыстыкі мовы персанажаў, праўдзіва паказаць розныя сацыяльныя групы і катэгорыі людзей, а таксама час, эпоху. У рэдкіх выпадках жаргонныя словы могуць быць выкарыстаны ў публіцыстычным стылі пры сатырычнай накіраванасці газетных матэрыялаў. Пры такім ужыванні жарганізмы павінны заключацца ў двукоссе. Зварот да жарганізмаў не ў сатырычным кантэксце, не ў мове персанажаў разглядаецца як стылістычная памылка. Трэба дбаць пра чысціню маўлення і не дапускаць выкарыстанне жаргоннай лексікі ў паўсядзённым жыцці.

4. Аказіяналізмы (аўтарскія наватворы). Дбаючы пра чыстату маўлення, своеасабліва трэба ацэньваць прымяненне аказіяналізмаў. У лінгвістычнай літаратуры аказіяналізмы кваліфікуюцца як словы ці звароты, якія ўжываюцца ў маўленні з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, гэта індывідуальна-аўтарскія выразы, што ствараюцца як яркія экспрэсіўныя сродкі з мэтай надання мове большай свежасці і выразнасці, зразумелыя толькі ў аўтарскім кантэксце: “*Для пчол тут калодна і вульна, Прыплодна гудзе душло*” (Р. Барадулін); “*Маладзікова. Ягадна. Клянова. Двух сэрцаў – Двух сусветаў прыцяжэнне*” (Д. Бічэль-Загнетава). Індывідуальна-аўтарскія наватворы часта будуцца не па законах словаўтварэння, не фіксуюцца слоўнікамі, хоць многія аказіянальныя словы становяцца агульнаўжывальнымі і ўключаюцца ў склад літаратурнай мовы. Аказіяналізмы не адпавядаюць агульнапрынятым лексічным нормам, але часта выконваюць істотныя, спецыфічныя функцыі, адточваюць моўнае чуццё. Яны больш значныя па сэнсе, чым звычайныя словы, гэтым прыцягваюць увагу да глыбінь унутранага зместу слова: *Мы абардзюрылі пяць кіламетраў дарогі. Дзяўчаты набландыніліся*. Аказіяналізмы надаюць мастацкім вобразам яшчэ большую выразнасць. Аднак эфектыўнасць аказіяналізмаў залежыць ад майстэрства пісьменніка. Незвычайнасць некаторых наватвораў прыцягвае да іх увагу як да знешніх элементаў мастацкай формы, не даючы адэкватна ўспрыняць схаваны за імі сэнс. Таму пры ўсёй выразнасці індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў іх выкарыстанне павінна быць умераным і эстэтычна мэтазгодным.

5. Канцылярызмы, моўныя штампы (трафарэты) і моўныя стандарты (клішэ) – гэта такія словы і выразы, якія падобна да фразеалагічных сродкаў мовы ўключаюцца ў маўленне як адноўленыя ў памяці, гатовыя да прымянення, але не з’яўляюцца ўстойлівымі, адшліфаванымі папярэднімі пакаленнямі.

Канцылярызмы – словы, характэрныя для стылю дзелавых папер і дакументаў, выкарыстаныя ў стылістычна чужым для іх кантэксце (*згодна з пастановай, вывесці са складу, было прадугледжана, з выпадку, з прычыны, прыняць да ведама, мець дачыненне, спыніцца на даным пытанні, вынесці на абмеркаванне, звярнуць увагу, мець намер і інш.*).

Стаўленне да іх неадназначнае, паколькі ў афіцыйна-справавым стылі без такіх моўных элементаў проста не абысціся, яны дапамагаюць захаваць устойлівую, традыцыйную форму дакумента. Між тым празмернае выкарыстанне канцылярызмаў засмечвае мову, асабліва калі такія словы і выразы трапляюць у мастацкую літаратуру, публіцыстыку або палітычную і масавую навукова-папулярную літаратуру. Яны замацаваліся ў нашай свядомасці як трафарэтныя, зараней загатоўленыя формулы. Яны, як і словы-паразіты, аўтаматычна ўваходзяць у наша маўленне. Слоўныя стэрэатыпы (*з боку на лініі, у сілу, у распараджэнні, у мэтах*) дапушчальныя і неабходныя ў дзелавой мове, але яны непажаданыя ў публіцыстыцы, а без спецыяльнай стылістычнай мэты абсалютна недапушчальныя ў мастацкай літаратуры.

Культура сучаснай беларускай мовы не дазваляе ўжываць канцылярызмы без матывацыі ва ўсіх стылях беларускай літаратурнай мовы, апрача афіцыйна-справавога, дзе яны рэгламентуюцца стылістычнай нормай.

Моўныя штампы (трафарэты) вельмі блізкія па сутнасці да канцылярызмаў. У практычнай стылістыцы моўным штампам называюць стэрэатыпныя выразы, якія маюць канцылярскую афарбоўку. Гэта модныя словы і выразы, якія атрымалі шырокае распаўсюджванне (*прыйшлі да пераканання, сябраваць з камп'ютарам, правесці выпрабаванне прыбора*). Моўнымі штампамі могуць стаць любыя часта ўзнаўляльныя моўныя сродкі, метафары, азначэнні, нават збітыя рыфмы, якія на пачатку з'яўлення былі вобразнымі, эмацыянальнымі і якія з-за частага паўтору страцілі сваю вобразнасць, сэнсавую дакладнасць, здольнасць выклікаць зрокавыя, эмацыянальныя асацыяцыі (*чорнае золата, белая смерць, працаўнікі сталёвых магістраляў*). Моўныя штампы не толькі пазбаўляюць маўленне вобразнасці, эмацыянальнасці, але і маскіруюць банальныя думкі.

Моўныя стандарты (клішэ) – гатовыя выразы, што ўзнаўляюцца ў маўленні, падобна фразеалагізмам, і выкарыстоўваюцца ў многіх функцыянальных стылях (навуковым, афіцыйна-справавым, публіцыстычным) для дакладнай перадачы інфармацыі. Гэта спецыфічныя зачыны і канцоўкі, назвы (загалоўкі) разнастайных артыкулаў у навуковым і публіцыстычным стылях. У адрозненне ад штампаў, моўны стандарт не выклікае негатыўных адносінаў, бо мае дакладную семантыку і дапамагае эканомна выражаць думку, садзейнічаючы хуткай перадачы інфармацыі. Да стандартаў адносяць наменклатурныя выразы, якія атрымалі ўстойлівы характар выражэння (*разрадка напружанасці, усеагульная падтрымка, духоўныя патрэбы, сустрэча ў вярхах, мірнае суіснаванне, раўнавага сіл, парытэтныя адносіны, служба быту і інш.*). Да моўных клішэ адносяць таксама парныя словы або словы-спадарожнікі, выкарыстанне аднаго з якіх

абавязкова падказвае і выкарыстанне другога (*рэзкая крытыка, дзелавая сустрэча, праведзенае мерапрыества*).

б. Словы-паразіты – словы, выразы без пэўнай сэнсавай нагрузкі, што вымаўляюцца аўтаматычна, узнікаюць механічна падчас паўзаў. Сярод іх выдзяляюць словы-фаварыты – найбольш любімыя з групы слоў, фразеў-паразітаў. Яны даволі часта паўтараюцца, рэжучь слых і пазбаўляюць маўленне індывідуальнасці (*ну, значыць, так, карацей, э-э, як бы, вось, як той казаў*). Між тым, мастакі слова могуць свядома насычаць маўленне герояў словамі-паразітамі. Гэта робіцца з мэтай паказаць характар персанажа, раскрыць яго паводзіны, стварыць камічнасць сітуацыі і г.д. Так, напрыклад, мова герояў “Паўлінкі” Янкі Купалы цяпер не ўяўляецца без вядомых *вось-цо-да, тудэма-сюдэма, сабственно, пане дабрудзею, дзве дзюркі ў носе і скончылося* і інш.

Недахопам мовы з’яўляецца і шматслоўе ці пустаслоўе (нематываваныя паўторы са збыткоўнай інфармацыяй), калі адсутнасць думкі прыкрываецца фармальна правільна арганізаваным, але безмястоўным актыўным наборам слоў. Слова спустошана, але яно напісана, выказана, дае бачнасць інфармацыі, прыкрываючы яго поўную адсутнасць. Пустыя словы – таксама паразіты, калі за імі не стаяць думкі, пачуцці, рэчы. За шматслоўем часам хаваецца імкненне адмахнуцца ад справы, выдаць нерэальнае за аб’ектыўнае, даць уяўную, паказную інфармацыю.

Наяўнасць слоў-паразітаў і канструкцый такога тыпу сведчыць пра скупое веданне багацця сваёй мовы і пра абьякавасць носьбітаў да маўлення. А гэта ўказвае на недастатковы ўзровень агульнай культуры. Чалавек, абмежаваны запасам слоў, вымушаны ў працэсе маўлення рабіць паўзы, аднак псіхалагічна ён арганізоўвае сваю слоўную плынь так, што аслабленыя ўчасткі запаўняюцца моўнымі адзінкамі, якія ў выніку становяцца самымі неабходнымі. Ужыванне ў маўленні слоў-паразітаў не заўважаецца самім прамоўцам, слухач жа ўспрымае такое маўленне як непрыемнае, бо яно затрымлівае развіццё думкі, перапыняе ўспрыняцце інфармацыі, дакучае назойлівасцю.

Такім чынам, чыстае маўленне тады, калі ў ім адсутнічаюць беспадстаўна ўжытыя моўныя адзінкі, неўласцівыя беларускай літаратурнай мове. Кожны стыль сучаснай беларускай мовы мае свае спецыфічныя асаблівасці (нормы) у сістэме адбору і выкарыстання агульнапрынятых сродкаў камунікацыі, інфармацыі, намінацыі і г.д. Таму словаўжыванне найперш залежыць ад выпрацаваных навукай і практыкай стылістычных патрабаванняў.

СЦІСЛАСЦЬ (ЛАКАНІЧНАСЦЬ) МАЎЛЕННЯ

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення – камунікацыйная якасць, якая прадугледжвае адбор найбольш рацыянальных, зручных для зносінаў моўных сродкаў. Сцісласць падпарадкавана дзейнасці закону “моўнай эканоміі” (О. Есперсен), ці закону “эканоміі маўленчых намаганняў” (А. Марціне). За кошт гэтага тэкст скарачаецца, але павялічваецца або застаецца нязменнай яго інфарматыўнасць. Сцісласць забяспечваецца за кошт наступных прыёмаў скарачэння тэксту:

1. Замена словазлучэнняў з устойлівай семантыкай аднаслоўнымі найменнямі, г.зн. з двух і больш слоў узнікае адно (*мінулы год – летась, бягучы год – сёлета, страціць веру – зняверыцца, парное малако – сырадой, сялёдачны расол – лёк*).

2. Замена фразеалагізмаў, прыказак, прымавак адным словам ці словазлучэннем з меншым наборам кампанентаў (*туман пускаць – атуманьваць; кармі парсюка мукою, то пойдзе рукою – пайсці рукою; жыву, як гарох пры дарозе: хто ідзе, той скубе – як гарох пры дарозе*).

3. Абрэвіятурнае скарачэнне тэксту (*У БрДУ (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт) прайшла канферэнцыя; у ЛіМе (“Літаратура і мастацтва”) прачыталі артыкул*). Нярэдка словы абрэвіятурнага характару ўзнікаюць на аснове фразеалагізмаў (*абіваць бакі – абібок; скаліць зубы – зубаскальства; на свае вочы – навочна*). Як правіла, абрэвіатура не змяняе ні зместу, ні граматычнай структуры разгорнутага варыянту. Скарачаецца толькі час і месца падачы шматслоўя. Эканоміца і слыхавая, і зрокавая энергія.

4. Ужыванне гукапераймальных слоў на месцы дзеясловаў, якія павінны былі б абазначаць некалькі дзеянняў, што хутка змяняюцца: *Старыя дрыб-дрыб у сталоўку на абед. Дзяркак шах-шах на падлозе*. Такі прыём найбольш характэрны размоўнаму і мастацкаму стылям.

5. Эліпсіс (пропуск, усячэнне) слоў ці нават цэлых словазлучэнняў (*адным словам – словам, у старых гадах – у гадах, стаяць на сваім слове – стаяць на сваім, як свае пяць пальцаў – як пяць пальцаў*). Пры эліптычнай субстантывацыі ўжываецца адпрыметнікавы назоўнік ад’ектыўнага тыпу скланення замест спалучэння прыметніка і назоўніка (*На філалагічным факультэце выдатна прайшла студэнцкая канферэнцыя – На філалагічным выдатна прайшла студэнцкая канферэнцыя*).

6. Выкарыстанне няпоўных сінтаксічных канструкцый – простых і складаных сказаў (асабліва ў дыялогу): *Каля студні – карыта. Старое, аж зялёнае ўсярэдзіне ад плесні*. У такіх сказах інфармацыйную функцыю выконвае інтанацыя, а таксама папярэдні кантэкст.

7. Выкарыстанне аднастаўных сказаў (*Сем разоў адмерай – адзін раз адрэж*).

8. Выкарыстанне формулаў, схемаў, графікаў, дыяграмаў, лічбавых паказчыкаў. Такія прыёмы найбольш уласцівы навуковаму стылю.

У розных стылях лаканічнасць праяўляецца праз моўныя сродкі, характэрныя канкрэтнаму стылю. Улічваецца і жанр тэксту. Сцісласць – важная асаблівасць афіцыйна-справавых, а таксама навуковых тэкстаў, калі маўленчая стрыманасць грунтуецца на адзначнасці фармулёвак, паслядоўнасці, лагічнасці і дакладнасці выкладу фактаў, аргументаў. У публіцыстычным стылі лаканічнасць даволі часта спрацоўвае ў загалюках газетных і часопісных публікацый. Сцісласць і змястоўнасць загалюка сталі вострай патрэбай у эпоху так звананага інфармацыйнага выбуху, калі нярэдка інфармацыя адшукваецца па загалюках. Да таго ж сцісласць з’яўляецца і мастацкім прыёмам, які дазваляе актывізаваць чытача, слухача, г.зн. выступае сродкам стварэння выразнасці. Літаратуразнаўцы, моваведы слухна гавораць пра тое, што ў добрым мастацкім творы нават слоўны недахоп можа садзейнічаць дакладнаму адлюстраванню вобраза. Існуюць і супрацьлеглыя працэсы, у выніку чаго ўзнікае так званы моўны лішак – плеаназм (*пяць чалавек студэнтаў, дамоклаў меч небяспекі, свежы сырадой*).

Такім чынам, існуюць розныя прычыны стварэння сцісласці, як унутрымоўныя, так і пазамоўныя (экстралінгвістычныя). Сцісласць цесна звязана з дарэчнасцю і дакладнасцю маўлення.

МІЛАГУЧНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

Пад **мілагучнасцю** (сінанімічная назва – эўфанія) разумеюць прыемнае гучанне мовы. Нашы продкі здаўна звярталі ўвагу на тое, як гучаць словы і іх спалучэнні ў жывой гаворцы. У шматлікіх народных выслоўях даецца ацэнка выказванням, гутарцы адносна гучання. Мілагучнасць непасрэдна звязана з рэалізацыяй мастацкай, эстэтычнай функцыі мовы. Таму эўфаніі надаецца асаблівая ўвага ў творах літаратуры і фальклору. Да музыкі даведзена гучанне слова ў народнай песні: *Ой, там за ракою, // Ой, там за быстрой // Мяне мамачка кліча, // Кліча ды гукае: // “Гэй, гэй, гэй!”* – *Не кліч мяне, мамачка, // Не пайду за табою: // Мне й ночка – апаска, // І дарожанька – гразка, // І вячэра з табой – // Са слязой!*

Мілагучнасць беларускай мовы грунтуецца на яе ўнутраных уласцівасцях, абумоўлена асаблівасцямі розных сістэмаў мовы.

1. Так, найперш мілагучнасць забяспечваецца за кошт асаблівасцяў, заканамернасцяў і з’яў **фанетыка-арфаэпічнай сістэмы**, у прыватнасці:

- абсалютная большасць складоў у беларускай мове, як і ў рускай, адкрытая. Адкрытыя склады, пабудаваныя на прынцепах ўзыходнай гучнасці, надаюць мове плаўнасць, музычнасць;

- павышае мілагучнасць беларускай мовы адметны санорны гук [ў] (блізкі да галоснага [y]), які ўжываецца ў шматлікіх словах і формах розных часцін мовы: *галоўка, аўторак, паўсюль*;

- спецыфіка гучання беларускай мовы багата ў чым ствараецца асаблівасцямі артыкуляцыі зычных. Так, вельмі мяккія *ц', дз', с', з', н'*, адметныя зычныя *дж, ч, р*, падоўжаныя *л', н', з', с', дз', ц'* і іншыя надаюць гучанню характэрнае адценне, якое ўсведамляецца носьбітамі беларускай мовы як яе эстэтычная ўласцівасць. Згадаем паэтычнае выказванне-ацэнку П. Панчанкі: *І ўсё мілагучна для слыху майго: // І звонкае “дзе”, і густое “чаго”*;

- поўнагалоссе (*серада, бярэмя, варожы, вораг, галосны, галоўны, кароткі, норавы, палон, салодкі, сярэдні, сорам, узнагарода, скарачэнне*);

- прыстаўныя (устаўныя) галосныя і зычныя (*пад ільдзінай, аржаны, вугал, востры, вузкі, навочна, Навум, Тадэвуш, гэты, гісторыя*);

- асаблівасці пастаноўкі націску;

- мілагучнасць забяспечваецца і тым, што аўтары пазбягаюць непрыемных для слыху, цяжкіх для вымаўлення спалучэнняў гукаў (напрыклад: *да пабачэння, што датычыцца*).

- асананс (выкарыстанне галосных гукаў) і алітэрацыя (паўтор зычных гукаў). Плённа карыстаюцца гучавой арганізацыяй мовы пісьменнікі. У вершы Л. Геніюш “Мая мова” выразнасць, эмацыянальнасць паэтычных радкоў узмацняе алітэрацыя (паўтор гука [л]): *Мая мова не знае змярканняў // ад маленства да старасці лет, // буду песціць яе, як каханне, // разглядаць, як чароўны букет*. Спалучэнні з гукамі [л] ідуць праз увесь твор, перадаючы задушэўнасць, лірызм, чысціню гучання мовы.

Прыемнае, прыгожае і натуральнае гучанне вусная і пісьмовая мова можа мець тады, калі яна будуецца з улікам асаблівасцей фанетыкі.

2. Мілагучнасць маўлення забяспечваецца і за кошт асаблівасцяў **сінтаксічнай сістэмы** мовы:

- прамы парадак слоў (*Зялёныя кветачкі павыбіваліся ўжо на снег*);

- важная ўмова мілагучнасці – натуральнасць сінтаксічнай будовы і лексічнага напаўнення сказа, тэксту. Гэту думку пацвярджаюць словы К. Чорнага: “Адзін аўтар пісаў: “*вечер распаўсюджваў пах кветак*”. Расійскае “*распространять*” у нас пішуць “*распаўсюджваць*”. У інструкцыі, у пратаколе, нарэшце ў артыкуле, дык гэтка мова яшчэ – паўбяды; але ў мастацкім творы, дык гэта вельмі суха і непрыгожа. Куды

прыгажэй было б напісаць проста – “*пахлі кветкі*” або “*дзьмуў вецер, і пахлі кветкі*”;

- выкарыстанне сінанімічных і варыянтных сінтаксічных канструкцый у межах таго ці іншага функцыянальнага стылю;
- выкарыстанне словазлучэнняў з прыналежным прыметнікам пры перадачы значэння прыналежнасці (*бацькаў аловак, а не аловак бацькі*);
- пазбяганне аднатыпных сінтаксічных канструкцый.

3. Мілагучнасць забяспечваецца і за кошт асаблівасцяў **лексічнай сістэмы** мовы.

- выкарыстанне эўфемізмаў – слоў і спалучэнняў слоў, якія ўжываюцца для замены слоў і выразаў, што гучаць груба або выклікаюць непажаданыя ці непрыемныя эмоцыі (*выгнаць – напросіць выйсці, памерці – пайсці на той свет, зараза – інфекцыя, п’яны – пад мухай, грубы – няветлівы*);

- ужыванне перыфразы – словазлучэнняў або сказаў, якія ўжываюцца для пераноснага апісання пэўнай з’явы, прадмета, дзеяння (*урачы – людзі ў белых халатах, рэкі – блакітныя дарогі, Беларусь – зямля пад белымі крыламі, бульба – другі хлеб*);

- выкарыстанне фразеалагізмаў;
- пазбяганне цяжкіх на ўспрыманне абрэвіатур (*гархарчгандаль*).

4. Мілагучнасць забяспечваецца і заканамернасцямі **марфалагічнай сістэмы** мовы, напрыклад, такіх, як:

- выкарыстанне паўнагалосных формаў канчаткаў (*парт – партаў, кафедра – кафедраў, дрэў – дрэваў, гнёзд – гнёздаў, партызан – партызанаў, салдат – салдатаў*);

- тэндэнцыя да выкарыстання канчаткаў -аў (-яў) у родным склоне множнага ліку назоўнікаў (*асаблівасцей – асаблівасцяў, далей – даляў*);

- ужыванне поўных формаў прыметнікаў, дзепрыметнікаў і займеннікаў (*здольныя студэнты, ён рады, Беларусь сінявокая*);

- ужыванне слоў з суб’ектыўна-ацэначнымі суфіксамі, у прыватнасці, з памяншальна-ласкальным значэннем (*пчолкі, матылёчкі, маленькі, лісточак, матуля, сонейка, разумненькі*).

Такім чынам, мілагучнасць забяспечваецца тым, што аўтары пазбягаюць непрыемных для слыху, цяжкамоўных спалучэнняў гукаў, формаў слова, аднатыпных сінтаксічных канструкцый і інш. Інакш кажучы, тэндэнцыя да мілагучнасці актуальная на розных моўных узроўнях, якія вельмі цесна звязаны паміж сабой.

Немілагучнасць ствараюць:

1. Неўласцівыя беларускай мове і немілагучныя формы дзепрыметнікаў накшталт *прадстаячы, маючыся, кіруемы* і іншыя

“страхападобныя словы” (Я. Колас). У адпаведнасці з такім разуменнем дзеяслоўная форма ў звароце *абслугоўваючы персанал*, які пэўны час ужываўся ў беларускай мове, была заменена больш мілагучным прыметнікам *абслуговы*.

2. Цяжкія для вымаўлення словы літаратурнай лексікі: *абдрамтэатр*, *безэпітэтны*, *выпакутаваны*, *кансэнсус*, *манафтангізацыя*, *перпендыкуляр*, *усюдыісны*, *уцяжарвальнік*, *кампраметаваць* і інш. Зразумела, такія словы трэба вымаўляць павольней, каб яны гучалі выяўна і ўспрымаліся адэкватна.

3. Парушэнні літаратурных нормаў (правільнасці маўлення). Так, мова, у якой парушаны літаратурныя нормы, раздражняе слухача, гучыць для яго непрыемна, непрыгожа. Напрыклад, немілагучныя формы роднага склону множнага ліку назоўнікаў *вучылішч*, *Вольг*, *ролей* (замест *вучылішчаў*, *Вольгаў*, *роляў*).

4. Функцыянальна і стылістычна нематываваныя паўторы аднолькавых, роднасных, іншых блізкіх гучаннем слоў. Такія паўторы зніжаюць літаратурны ўзровень мовы. “Пабочнае” гучанне бярэ верх, адцягвае ўвагу ад значэння слоў, перашкаджае ўспрыняць сэнс: *Мусіць, трэба гаварыць не пра цяжкасці перакладу, а пра самога паэта. Будзе гэта гаворка пра зачараванне. З той агаворкай, што для перакладчыка яно не з’яўляецца рамантычным, сляпым захапленнем... Не выключана, што на сёлетнім жніве сын **выкліча** бацьку на спаборніцтва*.

5. Ужыванне ў сказе некалькіх слоў з аднолькавымі ці блізкімі па гучанні прыстаўкамі, суфіксамі: *У пана ўпаў з галавы капялюш... Помніцца, дарэчы, як аднойчы, гаворачы пра песні, ён заспяваў*.

6. Паўтор аднолькавых гукаў ці сугучных складоў на стыку слоў: *Праца выканана на найлепшым узроўні. Але ў аленяняці ёсць надзейныя абаронцы*. Звернем увагу на мілагучныя параўнальныя звароты: *Начамі, што яблыкі, падаюць зоры*. (П. Броўка).

7. Рыфмаванне суседніх ці блізка пастаўленых адно да аднаго слоў у праявінай мове: *След колаў вёў у лясны **стан партызан**. Старога вельмі стаміла **дарога***. Пазбегнуць стылёвага недахопу можна, замяніўшы сугучнае слова або змяніўшы яго форму: *След колаў вёў у лясны **стан партызанаў**. Стары вельмі здарожыўся*.

8. Сказы, у якіх стаіць побач некалькі доўгіх або кароткіх слоў, напрыклад: *Уладна гурчаць сталёвыя брантазаўры дарог – далёкарэйсавыя цяжкавагавікі, што, натужліва равучы, кругласутачна імчаць з грузамі*.

9. Канструкцыі з нанізваннем назоўнікаў у форме роднага склону (*след колаў вазоў местачкоўцаў...*).

Вядома, у пісьмовым і вусным маўленні не аднолькавыя магчымасці адбору і выкарыстання лексічных і граматычных сродкаў. Гаворачы, мы думаем найперш пра сэнс, сочым, што кажа суразмоўнік, зважаем на абставіны, у якіх адбываецца гутарка. Усё гэта змяняе магчымасць прасачыць, як “прыгнана” слова да слова, як гучаць іх спалучэнні. Пісьмовая мова ў гэтых адносінах дае перавагу. Пішучы, заўсёды можна падумаць, ці падыходзіць тое або іншае слова, схема сказа, а то і вярнуцца да напісанага, каб зрабіць папраўкі. Важна бачыць і спалучэнні слоў, і асобныя сказы, і шырэйшы кантэкст. Трэба, падкрэслівае Я. Скрыган, “абавязкова правяраць фразу на голас”.

Праблема мілагучнасці беларускай мовы чакае далейшай навуковай і практычнай распрацоўкі. Надзейны грунт для гэтага заклалі У. Дубоўка, Я. Колас, К. Чорны, Я. Скрыган, Р. Шкраба, Ф. Янкоўскі і інш.

Такім чынам, мілагучнасць як камунікацыйная якасць культуры маўлення звязана найперш з правільнасцю маўлення, а таксама з чысцінёй, дакладнасцю, лагічнасцю, выразнасцю маўлення і інш., паколькі тэндэнцыя да мілагучнасці актуальная на самых розных моўных ўзроўнях.

МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІНАЎ

Асновы маўленчага этыкету і культуры зносінаў

Асновай культуры маўлення з’яўляецца правільнасць (веданне і дакладнае выкарыстанне літаратурных нормаў мовы), а таксама ўменне чалавека выбіраць і сумленна ўжываць тыя элементы адзінай сістэмы моўных сродкаў, якія дазваляюць прамоўцу найлепшым чынам забяспечыць дасягненне мэты камунікацыі. Асновай жа маўленчага этыкету і культуры зносінаў з’яўляецца веданне і выкананне правілаў паводзінаў у самых розных жыццёвых сітуацыях.

Маўленчыя паводзіны рэгулююцца маўленчым этыкетам. **Маўленчы этыкет** – гэта сукупнасць распрацаваных правілаў маўленчых паводзінаў ва ўстойлівых сітуацыях зносінаў (сустрэчы, развітанні, прадстаўленні, прабачэнні, падзякі і г.д.), а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамаі маралі. Правілы маўленчых паводзінаў, формулы камунікацыі прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб’яседамі.

Маўленчы этыкет, як і агульная культура ўзаемянаў, пачынаецца з элементарных паняццяў: як чалавек зайшоў, паглядзеў, як прывітаўся, як і на якой мове загаварыў, які тон і інтанацыя выказвання, міміка, жэсты і інш. Адукаваны чалавек павінен бездакорна валодаць тэхнікай мовы, сваёй

паставай, жэстамі. Да таго ж само маўленне павінна быць вымерана да драбніц, пачынаючы ад слоўнага націску і да стылістычных патрабаванняў.

Такім чынам, маўленчы этыкет і культура зносінаў вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павагу, а самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з’яўляецца ветлівасць і добразычлівасць.

Тыпы маўленчых адзінак этыкету

Маўленчы этыкет і культура зносінаў адлюстроўваюцца ў пэўных сітуацыях, з якіх найбольш частотныя “Прывітанне”, “Развітанне”, “Зварот”, “Прабачэнне”, “Падзяка”. Да адзінак маўленчага этыкету належаць шматлікія формулы, што забяспечваюць рэалізацыю названых вышэй і многіх іншых сітуацый: формулы прывітання, прадстаўлення, звароту, падзякі, перапрошвання, развітання, прапановы, перасцярогі, зычэння, парады, просьбы, віншавання, спачування, спагады, адабрэння, кампліменту, згоды, адмовы і інш.). Для кожнай сітуацыі існуе цэлы рад формул з прыблізна аднолькавым значэннем. Іх выбар у тым ці іншым выпадку залежыць ад характару ўзаемаадносінаў паміж удзельнікамі стасункаў, ад канкрэтнага функцыянальнага стылю і ад многіх іншых фактараў (напрыклад, сфера выкарыстання формул прывітання *добры дзень, добры вечар, салют, прывітанне, як справы, як маецца* розная). У формулах маўленчага этыкету, якія выкарыстоўвае чалавек, адлюстроўваецца ўзровень яго адукацыі, выхаванасці, культуры, маўленчага асяроддзя.

Адзінкі маўленчага этыкету з’яўляюцца акрэсленымі актамі мовы. Вымаўленне ці рэалізацыя этыкетных формул раўназначнае адпаведным дзеянням. Матэрыяльная рэалізацыя гэтых дзеянняў выяўляе нацыянальна-культурную своеасаблівасць маўленчага этыкету ў кожнай мове, якая вынікае з розных традыцый культуры і звычаяў маўленчых паводзінаў.

Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету і культуры зносінаў

Маўленчы этыкет знаходзіць адлюстраванне ў гістарычна складзеных формулах, якія прадстаўляюць нацыянальную спецыфіку кожнага народа. Так, напрыклад, у якасці прывітання расіяне выкарыстоўваюць зычэнне здароўя (*здравствуйте*), беларусы – зычэнне харошага, добрага дня (*дзень добры вам*), англічане – пытанне пра справы (*how do you do*). Аднак ва ўсіх гэтых прыкладах формулы маўленчага

этыкету (незалежна ад першапачатковага, этымалагічнага значэння) выражаюць прывітанне.

У маўленчым этыкеце кожнага народа знайшоў адбітак лінгвакультуралагічны код, але выяўляецца ён у пэўнай мове спецыфічна. Для беларусаў градацыя на грамадскія пласты ў маўленчым этыкеце выяўляецца слабей, чым у іншых народаў. Значнасць у нас мае апазіцыя на восі пачуццяў і асобасных адносінаў, таму ў этыкеце беларусаў менш штучнасці, пратакольнасці. Беларусам характэрна натуральнасць, цеплыня адносінаў, памяркоўнасць.

Маўленчаэтыкетная сітуацыя ‘Прывітанне’

Адна з самых распаўсюджаных этыкетных сітуацый – сітуацыя ‘Прывітанне’. Прывітанне звязана з паняццем ‘сустрэча’. У вераваннях славянаў сустрэча – гэта праява лёсу, якая можа мець як станоўчыя, так і адмоўныя бакі, таму існавала вялікая колькасць прыметаў, звязаных з ёю. Значнасць гэтай сітуацыі адлюстроўваецца і ў маўленчым этыкеце: формулы вітання складаюць больш за дзвесце адзінак.

Формулы-прывітанні выконваюць важную ролю ў нашых стасунках, паколькі з прывітання пачынаюцца ўсе ўзаемаадносіны. У сувязі з верай славянаў у добрую ці нядобрую сустрэчу такія этыкетныя выразы павінны былі нейтралізаваць ‘нядобрае’. Магчыма, з гэтым звязаны звычай вітаць незнаёмых людзей, што захаваўся да гэтага часу на вёсцы: невядомы, чужы чалавек мог быць небяспечны, таму вітанне з ім, з аднаго боку, паказвала добрыя намеры таго, хто гаворыць, з другога, такім чынам ‘чужы’ пераводзіўся ў разрад ‘сваіх’.

Вітаючыся са знаёмымі, мы пацвярджаем гэтым сваё знаёмства і выражаем жаданне працягнуць яго. І мы хвалюемся, калі знаёмы, праходзячы, не вітаецца ці толькі злёгка ківае галавой. Перастаць вітацца – значыць, перарваць адносіны, знаёмства. І наадварот, калі з вамі вітаецца незнаёмы, то гэты чалавек жадае вам лепшага і, магчыма, настроены на кантактаванне.

Асаблівасці выкарыстання формул прывітання

Кожная формула мае сваё поле выкарыстання, выражае асаблівыя адносіны, звязаныя з пэўнымі абставінамі. Мы не можам спалучаць розныя па сітуацыі ўжывання прывітанні тыпу: *вітаю вас і салют* або *добрай раніцы і здарова*. Слова *хэло, салют* і падобныя да іх выражаюць блізкія, вольныя, а таксама роўныя стасункі, часам фамільярныя, і распаўсюджаны сярод моладзі. Гэтыя формулы нелітаратурныя і набываюць жаргонны характар. *Добрага здароўя* выкарыстоўваюць звычайна дарослыя людзі,

старэйшага ўзросту. *Здарова* лічыцца мужчынскім прывітаннем. Яно грубаватае, фамільярнае, звычайна прастамоўнае, у літаратурнай мове не ўжываецца. Адукаваны чалавек, як правіла, пазбягае гэтага вітання. Яго нельга рэкамендаваць дзяўчатам. У афіцыйных абставінах, урачыстасцях, асабліва пры вялікай аўдыторыі, гавораць: *вітаю вас* або *дазвольце вас вітаць*. *Хлеб ды соль* гавораць ядучым.

Выбар прывітання залежыць не толькі ад узросту, полу, ступені збліжэння, а таксама ад часу і роду дзейнасці. Па-рознаму раней віталіся з кавалём, з паляўнічым, з ядучым і тым, хто працуе. Аднак ва ўсіх сітуацыях да месца будзе прывітанне *добры дзень*. Яно ўніверсальнае, таму выкарыстоўваючы яго, мы не рызыкуем памыліцца. Ветлівы ж суразмоўца павінен не проста адказаць, а адказаць спецыяльнай формулай (напрыклад, жанчыну, якая доіць карову, вітаюць: *мора пад каровай*, а яна можа адказаць: *рака малака* або *малочна вам*). З развіццём мовы змяняюцца і прывітанні. Так, у 18 ст. гаварылі '*здравія жэлаю*'. Цяпер – гэта ўстаўная форма ў ваенных. Некалі рускае '*здравствуй*' выкарыстоўвалі не толькі пры сустрэчы, але і пры чыханні (цяпер гавораць *будзь здароў*).

Вітанні могуць мець розныя значэнні:

1. Прывітанні з зычэннем здароўя: *здароў, здарова былі, здароўце, здароў быў*. Гэтыя вітанні ўжываюцца толькі пры звароце да знаёмых ці сяброў, ні ў якім разе да незнаёмых. Адказы на такія вітанні ў народным маўленчым этыкеце таксама розныя, нават жартаўлівыя і рыфмаваныя: *здароў і ты; хэло; прывітанне; здароў-здароў; жыў, здароў, хаджу без штаноў, таго й табе жадаю; здароў, калі змалоў; здароў, калі не кпіш*.

2. Існуе група вітанняў, звязаных з пазначэннем часу сустрэчы. Такія вітанні маюцца амаль ва ўсіх мовах свету. Асноўнай адзінкай часу з'яўляўся дзень, што адбілася і ў беларускіх формулах: *добры ранак; добрай раніцы; добрага ранку; добрай ранічкі; добры дзень; добрага дня; дабрыдзень; дзень добры; добры дзень вам; добры вечар; вечар добры; вечар добры ў хату; дабранач; добры вечар добрым людзям*. Інверсійны парадак узнік пад уплывам польскай мовы (прыметнік *добры* скіроўвае на жаданне менавіта добрага дня і г.д.). Адказы на такія прывітанні ўтрымліваюць таксама зычэнні здароўя: *добрага здароўя; хай дае бог добрае; а, добры, добры*.

3. Ёсць вітанні, якія выказваюць павагу да адрасата: *маё шанаванне; гонар маю; чэсць*. Такія вітанні ўжываюцца часцей у мужчынскім асяродку і маюць вельмі высокую ступень ветлівасці.

4. Пры ўваходзе ў хату гавораць: *добры дзень у хату; здароў вам у вашу хату; правіна ў хату, крывізна ў лес*. Сярод католікаў пры ўваходзе ў хату шырока ўжываюцца вітанні рэлігійнага характару: *пахвалёны;*

пахвалёны ў хату; нех бэндзе пахвалёны; нех пахвалёны бэндзе і адказ на іх: навекі вякоў.

5. Існуюць і працоўныя вітанні. Значнасць працы падкрэсліваецца ў беларусаў сістэмай вітанняў, большасць з якіх – добразычэнні. Вітанні маюцца да ўсіх відаў працы, аднак цяпер такія адзінкі ў большасці страчаны. Тут выдзяляюцца вітанні, што адрасаваны кожнаму, незалежна ад віду працы, яны ўтрымліваюць зычэнне божай дапамогі або ўдалага выканання працы: *памагай бог; бог напамач; божа дапамагай; божа да памоцы; няхай бог дапамагаець; памагай, божа; памагайбо; спешна вам; спорна вам; спору ў працы; паспары, божа.* Выкарыстоўваецца шэраг жартоўных адказаў на такія вітанні-пажаданні: *казаў бог, каб ты памог; казалы бажніца, я не памачніца; ды ты памажы; памагай божа, ды ты не лянись, нябожа; на бога спадзявайся, а сам памагай.* Спецыяльныя вітанні дастасоўваюцца да канкрэтнага віду працы. Яны з’яўляюцца зычэннямі, якія выконваюць магічную функцыю ўздзеяння на добры вынік працы: – сейбіту: *зарадзі божа; у зямлю зярнамі, у гумно тарпамі; у арудзе спорам, у прудзе намолам;* – жніво: *перанёс бог цераз сярпок, перанясі, божа, цераз душок і цапок; умалотна вам;* – прыгатаванне ежы: *спару ў дзяжу (адказ: сто коп у машыну); праходна вам;* – рыбаловам: *клёў на рыбу; рыбна вам; ляшчы ды акуні;* – калі стрыгуць авечак: *густы і высокі верас перад вамі; каб былі кашлатыя; каб хутка ў воўну абраслі;* – пры дойцы кароў: *малочна вам;* – пры прадзенні, тканні: *багата на ўток; што застаў, той на стаў; спешка вам і спарышка, а астанкі на ўток;* – мноства і паўната таго, што вырабляецца ці здабываецца: *поўны сеці; з коласа – асьміна, з зярнятка – аладка;* – якаснай працы: *шоўкам лён; бяло табе; радзі, божа, на камені і пад каменем.*

6. Ёсць вітанні, адрасаваныя ў час яды. Большасць вітанняў у беларускай мове робіць акцэнт на якасці ежы: *смачна есці; сыць вам, людзі; пажаданне шчодрай і сытнай ежы (сыць – яда, утроба) сыці вам (да напаўнення ўтробы); смачнога; хлеб-соль* (хлеб сімвалізуе зычэнне багацця і дабрабыту, а соль абараняе ад варожых сілаў і ўплываў). У адказ запрашалі гасцей да яды: *просім есці; просім за стол.* Ёсць шэраг рэплік-адказаў, у якіх чалавеку адмаўляюць у запрашэнні (*ем ды свой; ядзім ды свой, а ты ў парозе пастой; ем, да свой, а ты міма сталы ды к палу*) або нагадваюць, што ў гасця ёсць блізкія, якія могуць накарміць яго (*яшчэ твая цешча жыва; яшчэ свякроў жыва*).

7. Сярод беларусаў пашыраны вітанні-пытанні. Гэтымі вітаннямі выказваецца цікавасць адрасанта да жыцця адрасата. Агульнымі для славянскіх традыцый з’яўляюцца пытанні пра жыццё і здароўе адрасата і яго блізкіх: *як жыццё? Як жыў? Як здароўе? Як маешся? Як ты сябе адчуваеш? Як пачуваешся? Як жа вы там жывяце? Як жа вам там бог*

паводзіў? Як вы жывы-дужы на гэтакай сюжы? Адказам на такія вітанні служаць устойлівыя выразы са станоўчай, з адмоўнай і ніякай адзнакай: жывём, бога звелічаючы; крыў бог; жывём, як гарох пры дарозе: хто ідзе, той шчыпне; жывецца, як валу ў ярме; то бокам, то скокам; то плачучы, то скачучы; нічога сабе, памаленьку; нічога сабе, жыву патроху; валочымся патроху; так сабе.

8. Вітанні, якія адлюстроўваюць стаўленне да сітуацыі сустрэчы, маюць эмацыйную афарбоўку: *гады ў рады; гара з гарой не сыдуцца, а чалавек з чалавекам заўсёды*. Такія вітанні могуць абазначаць раптоўнасць з'яўлення чалавека, якога шукалі або пра якога толькі што гаварылі: *лёгкі на ўспамін; пра ваўка гавораць, а ён ужо тут*.

9. Вітанні, адрасаваныя таму, хто ідзе з лазні (з *лёгкай парай; з лёгкім духам; шоўкавы венік, лёгкі дух; па пары бані; паздароў, божа*). Лазня – характэрная з'ява побыту ўсходніх славянаў.

Як відаць, беларуская мова багатая на формулы-прывітанні, аднак многія з названых вышэй адзінак ужо не вядомыя носьбітам маўлення.

Такім чынам, прывітанне – гэта адно з важных знакаў маўленчых зносінаў. У беларускім этыкеце формулы-прывітанні адлюстроўваюць міфалагічныя ўяўленні народа і катэгорыі архаічнай карціны свету.

Маўленчаэтыкетная сітуацыя 'Развітанне'

Сітуацыя развітання – апошняя, заключная стадыя зносінаў. З аднаго боку, развітанне можна разглядаць як вынік папярэдняй размовы і тых этыкетных сітуацый, што былі раней, з другога боку, развітанне – гэта яўная праекцыя ў будучае, прадчуванне наступных сустрэч ці несустрэч. Нездарма народная мудрасць сцвярджае: *як развітаешся, так потым і прывітаешся*.

Асаблівасці развітальнай сітуацыі

Асаблівасцю менавіта развітальнай сітуацыі з'яўляецца вялікая колькасць суправаджальных рэплік, фактычна этыкет не дазваляе адвітацца толькі адным-двума словамі. Аднак этыкетнымі нормамаі не прынята занадта моцна фіксаваць увагу на факце развітання.

Пры рэалізацыі сітуацыі развітання трэба ўлічваць тры наступныя ўмовы: а) удзельнікаў сітуацыі, хто з кім і чаму развітаецца; б) самі формулы (колькасць формул, разгорнутасць іх граматычных структур, лексічныя асаблівасці, ступень стэрэатыпнасці); в) абставіны, што характарызуюць сітуацыю і ўплываюць на выбар формул (напрыклад, афіцыйнасць/неафіцыйнасць).

Развітальная сітуацыя ў беларускім маўленчым этыкеце вызначаецца экспрэсіўнасцю, уласцівыя ёй цеплыня, спагадлівасць, шчырасць даюць трывалую надзею на добрыя адносіны суразмоўцаў у далейшым. У вытрыманага і сціплага беларускага народа слёзы і галашэнні пры звычайным развітанні недапушчальныя: яны могуць наклікаць бяду. Развітанне павінна быць радасным. Аднак той, хто адыходзіць, турбуецца пра тую памяць, што пакіне пасля сябе, таму звяртаецца з просьбай не думаць пра яго блага (*каб не паміналі ліхам; дык вы не помніце зла*) або зычыць здароўя і шчасця тым, хто застаўся: *заставайся здароў; заставайцеся жывенькія-здоровенькія і чую ў адказ: з богам; ідзі здароў*. Нярэдка ў якасці адказу адрасат выкарыстоўвае тую самую формулу, што атрымаў ад адрасанта, або падобную да яе, напрыклад: *пакуль – пакуль; бывай здароў – і ты бывай здаровая; няхай вам будзе ўсё шчасліва – і табе таксама; да пабачэння; да спаткання; бывайце здаровы; усяго найлепшага*. Удзельнікі сітуацыі звычайна маюць роўныя правы на выбар развітальнага выразу.

Значэнне і функцыі развітальных адзінак

Амаль ніколі не бывае так, каб формула развітання прагучала нечакана для суб'яседніка. У гэтым выпадку ён можа падумаць, што на адыходак нечым моцна пакрыўдзіў суразмоўцу. Звычайна развітанню папярэднічаюць указанні на закончанасць размовы. Хоць яны не такія стандартныя, але даволі ўстойлівыя, напрыклад, перад тым як развітацца, мы спасылаемся на неабходнасць пайсці (*трэба ісці; мне ўжо пара; ішчада, але я павінен ісці*), нярэдка выказваем падзяку за размову або выражаем незадаволенасць сустрэчай. Можна таксама пачуць у якасці развітання такія формы, якія як бы папярэджваюць пра неабходнасць развітацца: *я вымушаны развітацца; развітаемся ці што*. Пасля формулы развітання мы не адразу перарываем кантакт. Таму, хто сыходзіць, зычаць усяго добрага, выражаюць надзею на хуткую сустрэчу, перадаюць прывітанне бліжэй.

Развітанне набывае сваё значэнне толькі ў пэўнай часовай праекцыі (на ўчынку, на будучы лёс, на будучае камунікантаў): *даруй, калі чым саграшыў; будзь бласлаўная за дабрыню; бяжы здарова; пабачымся*. Амаль кожная развітальная формула мае, як правіла, свой памяншальна-ласкавы варыянт: *бывайце здаровенькія; шчаслівенька; ранічкай пабачымся; ручніком дарожка*. У штодзённым жыцці развітальныя формулы звычайна падлягаюць мінімізацыі, спрашчэнню. Гэта нейтральныя *бывай; усяго і дапушчальныя сярод добра знаёмых пакуль; тымчасам; на разе*.

Беларускія формулы-развітанні даволі багатыя на змест, хоць у адносінах да вітанняў парадыгма развітанняў у беларускім маўленчым этыкеце не такая ўжо і багатая. Самае нейтральнае да пабачэння стасуецца да любой сітуацыі. Такое ж значэнне мае і маўленчая адзінка *ўсяго добрага*, аднак з зычэннем добра. *Да сустрэчы* дапускае надзею на новую нейкую сустрэчу. Развітанні тыпу *шчасліва, пакуль* больш сяброўскія. *Бывай і будзь* нелітаратурныя, сустракаюцца, як правіла, сярод моладзі. *Дазвольце развітацца, адкланяцца* – афіцыйныя развітанні і выкарыстоўваюцца людзьмі старэйшага пакалення. Формулы з пазначэннем часу тыпу *да раніцы; да пабачэння; да сустрэчы; да вечара; да заўтрага* адлюстроўваюць пэўную мяжу растання і абавязковасць новай сустрэчы. Спадзяванні на сустрэчу мацней гучаць у выразах *пабачымся, сустрэнемся*.

Большасць беларускіх выказаў-развітанняў па значэнні і функцыі з’яўляюцца зычэннямі, напрыклад:

- формулы-зычэнні добрай і шчаслівай дарогі (шлях, дарога сімвалізуюць пераход са свайго свету ў свет чужы, магчыма, варожы. У беларусаў добрая дарога – гэта роўная, лёгкая, мяккая дарога): *шчаслівай дарогі; добрае вам пуці; ручніком дарога; гладкае вам дарожкі; калясом дарога; пухам дарожка; мяккая дарожка вам; каб цябе ліха ў дарозе мінула* (ліха – увасабленне злой долі);
- формулы-зычэнні божай абароны (*шчасці божа ў дарозе; з богам па морозцу*) і божай дапамогі (*з богам; засцеражы цябе божа; хай табе бог скрозь памагае; няхай пан езус ме над табой апеку*);
- формулы-зычэнні спрыяльнага часу (*у добры час; час добры на дарогу*);
- формулы-зычэнні здароўя (*бывай здаровы; будзь здароў; добрага вам здароўя*);
- формулы-зычэнні шчасця (*шчасліва; бывай шчаслівы; хай табе доля дае шчасце*);
- формулы-зычэнні міру (часцей выкарыстоўваюцца ў мове людзей старэйшага ўзросту, у павучаннях, заветах) (*мір табе; жывіце з мірам*);
- формулы-зычэнні плённай працы (калі адрасат працуе або плануе нешта рабіць) (*ні пуху ні пер’я; лавіць табе не пералавіць*).

У сітуацыі ад’езду многія з названых формул выконвалі функцыю абярэгаў у дарозе.

Цікавымі ў беларускім этыкеце з’яўляюцца формулы-развітанні на ноч, якія таксама прадстаўлены зычэннямі. Яны звязаны з уяўленнем пра ноч як час дзеяння цёмных, варожых чалавеку сілаў (асабліва з паўночы да світання), таму адзінкі зычаць добрай ночы і дапамогі бога ў тым, каб ноч такую сталася: *дабранач; добрай ночы; спакойнай ночы; дай бог лёгкі сон*

да свету. Існуюць і жартоўныя формулы-развітанні: *спакойнай ночы: спіце да паўночы, глядзіце ў паталок, каб чорт не звалок; спакойнай ночы: спаць да паўночы, а ад паўночы вытараішышы вочы.*

Такім чынам, у беларускім маўленні маецца вялікая колькасць разнастайных развітальных выразаў. З цягам часу адны з іх адыходзяць у нябыт, некаторыя пачынаюць абслугоўваць толькі асобныя сацыялекты, а на месцы страчаных формул паступова ўзнікаюць новыя маўленчаэтыкетныя адзінкі.

Маўленчаэтыкетная сітуацыя ‘Зварот’

Значэнне маўленчаэтыкетнай сітуацыі ‘Зварот’.

Функцыі і тыпы зваротаў

Ва ўсталяванні сувязяў паміж людзьмі значнае месца займае маўленчаэтыкетная сітуацыя ‘Зварот’, якая прадстаўлена мноствам маўленчых адзінак. Зварот да субяседніка – распаўсюджаная моўная адзінка, важны элемент у кантактаванні з субяседнікам пры дэманстрацыі ўзаемных і асабістых адносін.

Асноўная функцыя зваротаў – прыцягнуць увагу суразмоўцы. Зварот да субяседніка абавязкова суправаджаецца спецыяльнай клічнай інтанацыяй (раней клічны склон назоўнікаў, цяпер гэта форма звароту). Другая, не менш важная, функцыя зваротаў – абазначэнне адрасата, суразмоўцы. Так, называючы субяседніка, мы выбіраем найбольш прымальныя прыкметы, напрыклад: пол (*малады чалавек*), узрост (*дзяўчынка*), прафесійную прыналежнасць (*вадзіцель, міліцыянер, афіцыянт*), месца жыхарства (*пінчукі, падыміце рукі*) і г.д. І нярэдка такія прыкметы толькі збіваюць ці прыводзяць да недарэчнай сітуацыі (*эй, дзяўчына! – Якая?*). Наогул слова *эй* адмоўна ўспрымаецца, паколькі яно фамільярна-грубаватае і часцей бытуе сярод падлеткаў.

Культурны чалавек пачне свой зварот са слоў прабачэння *прабачце, даруйце*, больш ветлівы – з далучэння выразу *калі ласка* або стылістычна ўзвышанага *даруйце за турботу*. Грубы зварот можа стаць першай і адзінай перашкодай у развіцці зносінаў, і наадварот, ветлівы зварот можа стварыць добразычлівыя і якасныя ўзаемныя. Як правіла, прыцягненне ўвагі звязана з просьбай, што вымушае выкарыстоўваць разгорнутыя формулы тыпу: *даруйце, вы не скажаце; вы не ведаеце; не маглі б вы сказаць; будзьце ласкавы*. Названыя формулы могуць быць адрасаваныя як знаёмым, так і незнаёмым.

Звароты ўзнікаюць на базе слоў-найменняў: назваў роднасці, асабовых імёнаў, абазначэнняў прафесій ці роду заняткаў, нейкіх прыкмет. Да зваротаў належаць і спосабы акцэнтавання ўвагі без назвы адрасата

тыпу *даруйце; прабачце*, якія па функцыях блізкія да зваротаў: *мужчына, вы выходзіце і даруйце, вы выходзіце*.

Даследчыкі класіфікуюць звароты паводле самых розных прыкмет, напрыклад: у залежнасці ад таго, што азначае зварот (прозвішча, імя, роднасць, сваяцтва і г.д.); у залежнасці ад таго, знаёмы ці незнаёмы адрасат; па стылістычнай афарбоўцы; у залежнасці ад характару зносінаў (афіцыйны, неафіцыйны, даверлівы, інтымны, жартаўлівы і інш.). Безумоўна, гэтыя класіфікацыі даволі ўмоўныя, галоўнае ж – усе віды зваротаў накіраваны на ўстанаўленне кантакту.

Некаторыя асаблівасці выкарыстання зваротаў

Формулы звароту да незнаёмага і знаёмага адрасата, як правіла, адрозныя. Звароты да незнаёмага рэалізуюцца ў сітуацыях нейтральных зносінаў: на вуліцы, у транспарце, краме, гасцініцы, канторы, майстэрні, на пошце. У такіх выпадках мы звяртаемся: *грамадзянін, спадар, спадарыня, таварыш* або *даруйце, калі ласка, прабачце*. Аднак, на жаль, на вуліцы часцей мы чуем звароты без слова *даруйце (скажыце, як прайсці)* і нават без *калі ласка (ці не можаце вы сказаць; вам няцяжка сказаць)*.

У апошні час з ужытку выкідваецца зварот *таварыш*, толькі ў афіцыйна-дзелавых сітуацыях ён яшчэ прымальны ці ў сітуацыях са значэннем ‘сябра, прыцель’. У 20-я г. 20 ст. слова *таварыш* мела месца як у адносінах да незнаёмых, так і да знаёмых. Зварот *таварыш* працягваюць выкарыстоўваць вайскоўцы, члены партый камуністычнага накірунку, а таксама ў многіх заводскіх калектывах. Слова *грамадзянін* таксама ўжываецца ў афіцыйна-дзелавых стасунках і звычайна ў значэнні ‘жыхар краіны’. Часам гэтае слова ўспрымаецца з негатывнай афарбоўкай у значэнні ‘сталы чалавек’. У бытавых зносінах слова *грамадзянін* не выкарыстоўваецца (*грамадзянін, прабіце квіток*). Зварот *грамадзянін + прозвішча* мае месца ў мове прадстаўнікоў улады, органаў аховы правапарадку. Зварот *наважаны, наважаная* сустракаецца ў прамове старэйшага пакалення.

У беларускай мове пры звароце да групы людзей побач са словамі *спадарства, таварышы, сябры* выкарыстоўваецца і традыцыйны зварот *грамада*. Навукоўцы, выкладчыкі, урачы, юрысты аддаюць перавагу словам *калегі, калега, сябры*. Словы *спадар, пан, грамадзянін, таварыш* могуць ужывацца ў спалучэнні з прозвішчам, імем і імем па бацьку. Такія звароты, як правіла, накіраваны да знаёмага адрасата. Адно прозвішча як зварот дазволена ў мове настаўніка пры звароце да вучня, выкладчыка да студэнта.

Словы *жанчына, мужчына*, якія атрымалі распаўсюджанне ў апошні час у ролі звароту, парушаюць норму маўленчага этыкету, сведчаць аб

недастатковай культуры гаворачага. У такім выпадку лепш пачынаць размову без зваротаў, выкарыстоўваючы этыкетныя формулы: *будзьце ласкавы, будзьце добрыя, прабачце*. Яшчэ да жанчыны і мужчыны звяртаюцца з дапамогай формул: *дзяўчына, малады чалавек*. Гэтыя звароты ўказваюць на пол і ўзрост суб'ядніка. Нярэдка сітуацыі з недакладным выкарыстаннем слова (*жанчына* замест *дзяўчына*), што можа пакрыўдзіць суб'ядніка. Такія звароты ўнікаюць ад безвыходнасці сітуацыі, ад непаразумення. Формулы *сябра, дружба* сустракаюцца нячаста.

Ёсць звароты, характэрныя для пэўных сфер дзейнасці чалавека. Нярэдка ўзнікае праблема: як звярнуцца да афіцыянта, касіра, прадаўца, вадзіцеля. У такіх выпадках праяўляецца прыкмета прафесіі ці роду дзейнасці, заняткаў, напрыклад, у сферы медыцынскага абслугоўвання выкарыстоўваюцца формулы *доктар, сястра, пацыент, хворы* і інш. Раней жа можна было пачуць *таварыш афіцыянт*, цяпер у беларусаў *спадар афіцыянт* ці проста *афіцыянт*. Аднак такія звароты могуць успрымацца і адмоўна, таму прамоўцы стараюцца выкруціцца пры дапамозе нейтральных зваротаў: *малады чалавек, дзяўчына*. Часам прамоўца нагул адмаўляецца ад зваротаў і выкарыстоўвае формулы тыпу *скажыце, а вы не падскажыце, прабачце*. Між тым у апошні час у крамах і іншых установах працаўнікам прынята мець бэдз з прозвішчам, імем, што павінна дапамагчы ў сітуацыі кантакту.

Сучаснае грамадства вяртае былыя звароты, таму нярэдка ўзнікаюць непаразуменні пры іх выкарыстанні. Так, у беларускім маўленні, пачынаючы з канца 80-х гг., у афіцыйнай абстаноўцы сталі адраджаць зварот *спадар* і вытворныя ад яго *спадарыня, спадарства*, у рускую мову вяртаюцца словы *господин, милостивый государь, ваше благородие, дама* (цяпер слова *дама*, як правіла, мае пэўны падтэкст). Таму сёння паралельна выкарыстоўваюцца дасавецкія і савецкія формулы (*пан, спадар і таварыш*). Рускамоўныя формулы існуюць у сферы дыпламатычных і дзелавых зносінаў. Вельмі рэдка можна пачуць рускамоўныя словы *судар, сударыня* (*сударыня* – жанчына пэўнага выгляду, тургенеўская, чэхаўская). Гэтыя звароты ўспрымаюцца па-рознаму, паколькі не да кожнага можна так звярнуцца (*сударыня, я патрымаю і сударыня, ану прыбяры пасля сябе*).

У адносінах да незнаёмых выкарыстоўваюцца шматлікія звароты-назвы па роднасці (*мамаша, дзядзька, цётка, сыноч, унучак, дачушка*). Адрасаваць такія формулы трэба з асцярожнасцю. Жанчына задумаецца, калі ёй скажуць “*мамаша, сядайце*”, паколькі слова мае негатыўную афарбоўку. І зразумела, што такі зварот ахарактарызуе прамоўцу як нахабнага, нявыхаванага чалавека. Нагул слова *мамаша* не характэрна беларускай літаратурнай мове. Звароты *бабуля, дзядуля* маюць іншае адценне, у прыватнасці, ласкальнае. Людзі старэйшага ўзросту ўжываюць

словы *дачушка, сынок*. Вакатывы *дзядзька, цётка*, што звычайна існавалі ў 20–30-я гг. мінулага стагоддзя ў пісьменніцкім асяродку, пры звароце да асабліва паважанага чалавека амаль не ўжываюцца, паколькі на іх месца прыйшлі назвы ‘імя+імя па бацьку’. У афіцыйных абставінах супрацоўнікаў, у тым ліку блізкіх па ўзросце, службовым статусе, прынята называць па імені і па бацьку. Гэта спецыфічная для ўсходнеславянскіх народаў форма звароту, якая прымяняецца з мэтай перадачы павагі да суб’екта.

У заходнееўрапейскім маўленчым этыкеце як этыкетны зварот ужываецца займеннік *мой* у спалучэнні з назоўнікам (ням. *майн фрэнд*). У беларускім маўленчым этыкеце выкарыстанне гэтага займенніка звязана з выказваннем сімпатыі, неафіцыйнасці, спачування: *мая ты сястрыца; мае вы людцы; мой ты даражэнькі*. Адрасант гэтым скарачае дыстанцыю для адрасата, запрашаючы суразмоўцу ў сваю асобасную сферу. Пры гэтым важную ролю мае парадак слоў: калі назоўнік папярэднічае займенніку, то ўвесь зварот выражае не этыкетныя адносіны, а жаласлівасць, спачуванне (*сірацінка ты мая*, але *мая ты сірацінка*) або папрок, нараканне (*гора ты маё, але маё ты гора*) (першыя з прыкладаў характарызуюць, а не называюць асобу).

“Ты” ці “вы”?

Непасрэдныя адносіны да маўленчага этыкету мае і выбар формы зносінаў на “ты” ці “вы”. “Вы”-формы з’явіліся ў беларускім маўленчым этыкеце пазней, чым ў рускім. У 18 ст. падчас увядзення Пятром I-ым еўрапейскага стылю паводзінаў у рускай мове з’явіўся зварот на “вы”. Зварот у множным ліку да аднаго чалавека меў асаблівы сэнс – “ты адзін варты многіх”.

У наш час “вы” часцей за ўсё выкарыстоўваецца ў сітуацыях афіцыйных зносінаў, часам паміж сябрамі (напрыклад, у перыяд педпрактыкі ў прысутнасці вучняў студэнты называюць адзін аднаго на “вы”, па імені і па бацьку, як і заведзена паміж настаўнікамі), пры кантактах незнаёмых людзей ці малазнаёмых, а таксама да старэйшых. У некаторых рэгіёнах Заходняй Беларусі захавана традыцыя звароту на “вы” і да бацькоў. Спачатку пад уплывам рускай, а пасля сусветнай культуры праз сродкі масавай інфармацыі гэтая традыцыя пачала знікаць. І знікае яна праз ваганні маладога носбіта мовы, што выкарыстаць: абавязкова-ветлівае, але аддаляюча-халоднае “вы” ці крыху фамільярнае, але больш сучаснае, душэўнае “ты”. Цяжка адзначна ацаніць гэты працэс, але ён настолькі дынамічны, што ўжыванне “вы”-формаў у зваротах дзяцей да бацькоў можа зусім знікнуць. У школьнай практыцы настаўнікі, як правіла, звяртаюцца да вучняў на “ты”. Аднак у старэйшых класах больш

прыдатнай лічыцца форма “вы”. Калі настаўнік звяртаецца на “вы” да вучня ці па прозвішчы, значыць ён трымае дыстанцыю, якая сведчыць пра тое, што ён шануе права вучня на сваю асобасную прастору. Пераход з “вы”-формы на “ты”-форму пераводзіць адносіны паміж камунікантамі з этыкетнай сферы ў сферу асобасных узаемінаў. Так, настаўнік можа старшакласніка называць на “ты”, дэманструючы яму свой давер, душэўную цеплыню і блізкасць. А ў выпадку страты такой даверлівасці зноў перайсці на халодна-этыкетнае “вы”. У паўсядзённых зносінах пераход знаёмых з “ты” на “вы” паказвае на ўзаемнае адштурхванне.

“Ты” сімвалізуе блізкія, сяброўскія адносіны, дапускаецца паміж людзьмі аднолькавага ўзросту і сацыяльнага становішча, паміж роднымі і блізкімі. Так размаўляюць з дзядулем і бабуляй, бацькам і маці, братам і сястрой, жонкай і мужам, а таксама з аднакласнікамі, аднакурснікамі, дзецьмі, блізкімі знаёмымі. “Ты” ўяўляецца недапушчальным пры афіцыйных стасунках, асабліва пры выкарыстанні асобай, якая знаходзіцца на больш высокай службовай ступенцы ў адносінах да падпарадкаванага яму. Падначалены ў такім выпадку павінен звяртацца на “вы”. Такая сітуацыя сведчыць пра адсутнасць выхаванасці ў тыкаючага, а ў дзелавых стасунках панібрацкае “ты” ўспрымаецца як зніжэнне годнасці. Патрэбна памятаць, што пераход на “ты” азначае не толькі найлепшую ступень знаёмства, але і сімвалізуе пэўнае збліжэнне людзей, скасаванне дыстанцыі, што не заўсёды можа быць жаданым.

Такім чынам, у беларускім маўленчым этыкеце існуе мноства зваротаў, якія абслугоўваюць самыя розныя сітуацыі зносінаў, выкарыстоўваюцца людзьмі розных сацыяльных слаёў. Формулы-звароты пэўным чынам характарызуюць як прамоўцу, так і адносіны прамоўцы да суб'ядніка, а часам і суб'ядніка. Самае галоўнае – дакладна і тонка адчуваць, да каго мы звяртаемся і хто мы самі, афіцыйная ці неафіцыйная сітуацыя, у якім месцы ўступаем у кантакт і г.д.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ КУРСА

1. Культура маўлення – аснова агульнай культуры чалавека.
2. Мэты і задачы курса. Сувязь курса з іншымі дысцыплінамі.
3. Звесткі з гісторыі развіцця і вывучэння культуры маўлення.
4. Паняцце ‘культура мовы’ і паняцце ‘культура маўлення’.
5. Культура маўлення – сукупнасць камунікацыйных якасцяў мовы.
6. Сучасная тэарэтычная канцэпцыя культуры маўлення.
7. Правільнасць маўлення.
8. Норма і яе кадыфікацыя. Праблема варыянтнасці нормаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Адлюстраванне варыянтнасці ў слоўніках.
9. Тыпы моўных памылак і ўмовы іх узнікнення.
10. Арфаэпічнае нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
11. Патрабаванні да вымаўлення галосных.
12. Патрабаванні да вымаўлення зычных і спалучэнняў зычных. Вымаўленне некаторых граматычных формаў.
13. Акцэнтныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
14. Аб’ектыўныя прычыны адхіленняў ад акцэнтных нормаў. Націскная варыянтнасць у сучаснай беларускай мове.
15. Словаўтваральнае нармаванне. Прычыны парушэння словаўтваральных нормаў. Уплыў роднасных моў на беларускае словаўтваральнае нармаванне.
16. Марфалагічнае нармаванне і прычыны яго парушэння.
17. Нарматыўнае формаўтварэнне назоўніка. Прычыны ваганняў катэгорый граматычнага роду, ліку, склону.
18. Нарматыўнае формаўтварэнне прыметніка і займенніка.
19. Нарматыўнае формаўтварэнне лічэбніка.
20. Нарматыўнае формаўтварэнне дзеяслова.
21. Нарматыўнае формаўтварэнне дзеепрыметніка.
22. Выкарыстанне дзеепрыслоўяў у сказе.
23. Сінтаксічныя нармаванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
24. Будова беларускіх і рускіх канструкцый. Тыповыя адступленні ад сінтаксічных нормаў пры дапасаванні і кіраванні.
25. Лексічнае нармаванне. Лексічная варыянтнасць.
26. Асаблівасці словаўжывання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
27. Паняцце фразеалагічнай нормы. Фразеалагічнае нармаванне.
28. Дакладнасць маўлення. Умовы рэалізацыі дакладнасці.
29. Тыповыя памылкі, звязаныя з недакладным словаўжываннем.
30. Лагічнасць маўлення. Умовы стварэння лагічнасці.

31. Тыпы лагічных памылак.
32. Дарэчнасць маўлення. Віды дарэчнасці.
33. Выразнасць маўлення. Умовы стварэння выразнасці.
34. Чысціня маўлення. Асноўныя парушэнні чысціні маўлення ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
35. Сувязь чысціні маўлення з іншымі камунікацыйнымі якасцямі культуры маўлення.
36. Разнастайнасць (багацце) маўлення. Сродкі забеспячэння разнастайнасці (моўныя і пазамоўныя).
37. Сцісласць (лаканічнасць) маўлення. Прыёмы стварэння сцісласці.
38. Сцісласць і функцыянальныя стылі мовы.
39. Мілагучнасць маўлення. Умовы забеспячэння мілагучнасці (фанетыка-арфаэпічныя заканамернасці, марфалагічныя і сінтаксічныя з'явы і інш.).
40. Парушэнне мілагучнасці маўлення.
41. Культура прафесійнага маўлення.
42. Культура мовы на старонках перыядычнага друку.
43. Культура маўлення і інтэрнэт.
44. Культура маўлення ў сістэме маўленчага этыкету і культуры зносінаў.
45. Тыпы маўленчых адзінак этыкету і формулы іх праяўлення.
46. Прывітанне, развітанне і зварот – асноўныя маўленчаэтыкетныя сітуацыі.
47. Маўленчы этыкет і культура зносінаў беларусаў.
48. Маўленчы этыкет і культура зносінаў прадстаўнікоў іншых народаў.
49. Маўленчая культура ў сістэме сродкаў масавай інфармацыі (СМІ).
50. Віртуальная прастора і праблема культуры маўлення і маўленчага этыкету.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мінск : Выш. шк., 1994. – 122 с.
2. Адамовіч, Я.М. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія / Я.М. Адамовіч, Л.А. Акаловіч, В.А. Бекіш. – Мінск : Выш. шк., 1987. – 429 с.
3. Арашонкава, Г.У. Кароткі слоўнік беларускай мовы : Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 367 с.
4. Арашонкава, Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах. Слоўнік-даведнік / Г.У. Арашонкава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
5. Асновы культуры маўлення і стылістыкі / пад рэд. У.В. Анічэнка. – Мінск : Выш. шк., 1992. – 255 с.
6. Бардовіч, А.М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 512 с.
7. Беларуская мова. Энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : БелЭнцыклапедыя, 1994. – 655 с.
8. Беларускі арфаграфічны слоўнік / пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 695 с.
9. Бірыла, М.В. Націск сучаснай беларускай мовы: пытанні культуры мовы / М.В. Бірыла. – Мінск : Універсітэцкае, 1973. – 200 с.
10. Бірыла, М.В. Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ імя П. Броўкі, 1987. – 903 с.
11. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 1. – 735 с. ; Т. 2. – 735 с.
12. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1985. – 320 с.
13. Важнік, С. Моўны этыкет беларусаў : ветлівыя звароты / С. Важнік. – Роднае слова. – 2008. – № 2. – С. 50 – 51.
14. Васілевіч, В. Сітуацыя развітання ў беларускім маўленчым этыкеце / В. Васілевіч, Т. Піваварчык // Роднае слова. – 2000. – № 1. – С. 31 – 33.
15. Васілевіч, В. Чаму і як мы вітаемся / В. Васілевіч // Роднае слова. – 1999. – № 8. – С. 72 – 77.

16. Воінава, А.М. Асновы культуры мовы і стылістыкі : Курс лекцый / А.М. Воінава. – Гомель : УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, 2002. – 95 с.
17. Гольдин, В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. – М. : Знание, 1983. – 109 с.
18. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М. Грабчыкаў. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 478 с.
19. Граматычны слоўнік дзеяслова / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; уклад. В.П. Русак і інш. ; навук. рэд. А.І. Падлужны, В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 1252 с.
20. Гусев, И.Е. Современная энциклопедия. Этикет / И.Е. Гусев. – Минск : Харвест, 1999. – 352 с.
21. Камычек, Я. Вежливость на каждый день / Я. Камычек. – М. : Знание, 1988. – 126 с.
22. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 351 с.
23. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 240 с.
24. Каўрус, А. Культура слова / А. Каўрус. – Мінск : Выш. шк., 1983. – 195 с.
25. Каўрус, А. Мова народа, мова пісьменніка / А. Каўрус. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 247 с.
26. Каўрус, А.А. Да свайго слова. Пытанні культуры мовы / А.А. Каўрус ; пад агул. рэд. У.І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2011. – 344 с.
27. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску. Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А.А. Каўрус. – Мінск : Беларусь, 1994. – 160 с.
28. Клундук, С.С. Беларуская мова : усе складаныя тэмы : тэорыя і практыкаванні / С.С. Клундук, Н.Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
29. Клундук, С.С. Беларуская мова. Тэматычны трэнінг / С.С. Клундук, Н.Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2009. – 90 с.
30. Клундук, С.С. Маўленчы этыкет і культура зносінаў: метады рэкамендацыі / С.С. Клундук. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2007. – 35 с.
31. Колесов, В.В. Культура речи – культура поведения / В.В. Колесов. – Л. : Лениздат, 1988. – 95 с.
32. Кузнецов, И.Н. Этикет : учебное пособие / И.Н. Кузнецов. – Минск : ТетраСистэмс, 2003. – 416 с.
33. Леванцэвіч, Л.В. Беларуская мова : 27 урокаў з рэпетытарам : дапам. для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання / Л.В. Леванцэвіч. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 128 с.

34. Лепешаў, І.Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практыкум / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
35. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 207 с.
36. Міхневіч, А.Я. Слоўка за слоўкам: алфавітны даведнік па культуры беларускай мовы для ўсіх / А.Я. Міхневіч. – Мінск : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
37. Пісарэк, Л. Беларускі моўны этыкет на фоне рускага і польскага / Л. Пісарэк // Беларусіка. Albaruthenika 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам. – Мінск, 1997. – Ч. 2. – С. 123 – 126.
38. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў. – Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
39. Плотнікаў, Б.А. Кіраўніку аб мове / Б.А. Плотнікаў. – Мінск : Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2001. – 126 с.
40. Плотнікаў, Б.А. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы / Б.А. Плотнікаў, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Кніжны дом, 2004. – 544 с.
41. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
42. Пытанні культуры пісьмовай мовы / пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск : Народная асвета, 1991. – 175 с.
43. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў. Дыскусійныя пытанні / В.І. Рагаўцоў. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 109 с.
44. Сіўковіч, В.М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах / В.М. Сіўковіч. – Мінск : УніверсалПрэс, 2005. – 592 с.
45. Соловьёв, Э.Я. Этыкет / Э.Я. Соловьёв. – Мінск : ИВФ Антал, 1994. – 96 с.
46. Станкевіч, Ян. Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразеалогічны і прыказкаў ды прывітаньні, зычэнні і інш. / Ян Станкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 77 с.
47. Сучасная беларуская літаратурная мова : Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1976. – 192 с.
48. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 240 с.
49. Сцяцко, П.У. Культура мовы / П.У. Сцяцко. – Мінск : Тэхналогія, 2002. – 404 с.
50. Тамашэвіч, Т.І. Культура і тэхніка маўлення : Дапам. / Т.І. Тамашэвіч ; пад рэд. І.Я. Лепешава. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 137 с.
51. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск : БелЭН, 1996. – 784 с.

52. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская. – М. : Высшая школа, 1994. – 250 с.
53. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы / М.Я. Цікоцкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
54. Шведаў, С.М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С.М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
55. Шкраба, І. Самабытнае слова / І. Шкраба. – Мінск : БэлЭн, 1994. – 223 с.
56. Юрэвіч, У. Слова жывое, роднае, гаваркое / У. Юрэвіч. – Мінск : Выш. шк., 1992. – 205 с.
57. Язерская, С.А. Этыка маўленчых узаемін : Матэрыялы да курса на выбар “Асновы культуры маўлення” / С.А. Язерская // Беларуская мова і літаратура. Серыя “У дапамогу педагогу”. – 2005. – № 4. – С. 20 – 27.
58. Янкоўскі, Ф.М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Народная асвета, 1966. – 91 с.
59. Янкоўскі, Ф.М. Пытанні культуры мовы / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1961. – 187 с.
60. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск : Аверсэв, 2006. – 286 с.
61. Яўневіч, М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / М.С. Яўневіч. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1977. – 279 с.

Вучэбна-метадычны комплекс па курсе

КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

Для студэнтаў філалагічных і нефілалагічных спецыяльнасцяў

Складальнікі:	Кісель Таццяна Аляксандраўна Клундук Святлана Сяргееўна Якубук Наталля Раманаўна
Рэдактар:	Якубук Н.Р.
Рэцэнзент:	Гадуйка Л.А.